

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ՄՐԲԱԶԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ

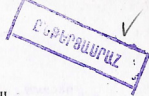
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՄԻԱՅԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ
ՀՈԳԵՎՈՐ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

}} 9114 Sandgansbüchsen spengelpf.

Hyfz

947,925

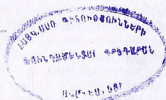
ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ՍՐԲԱԶԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ.

A II
85879

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՄԻԱՅԻ
ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ
ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ . 2000

ԴՏՀ 93/99

ԳՄԴ 63.3

Մ 917

Գիրքը հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Գրքի հրատարակության հովանավորն է հեղինակի սփյուռքահայ
բարեկամ ՍԱՐԳԻՍ ՉԻՆՉԻՆՅԱՆԸ (Բեյրութ-Մոսկա)

Մ 917. Մովսիսյան Ա.

Սրբազան լեռնաշխարհը. Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի հնագույն
հոգևոր ընկալումներում. - Ե.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000. 56 էջ

Գրքի շապիկին՝ շումերական կնքադրոշմի հատված և Ամտիորոս Ա Երվանդունու
կառուցած սրբավայրը Նեմրոթ լեռան վրա (Կոմմագենե)

0503020913

Մ _____ 2000

703(02)-2000

ԳՄԴ 63.3

ISBN 5-8080-0431-4

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2000

© Մովսիսյան Ա., 2000

*Աշակերտները հարցրեցին Հիսուսին.
«Ասա մեզ, ինչպիսի ՚ն կյինի մեր վերջը»: Հիսուսն ասաց.
«Բացե՛լ եք դուք սկիզբը, որպեսզի վերջը որոնեք:
Քանզի որտեղ սկիզբն է, այնտեղ էլ վերջը կյինի»...*

Ավետարան ըստ Թովմասի (պարականոն)

Ինչպես ամեն մի անհատի, այնպես էլ ժողովուրդների կյանքում ճգնա-
ժամերի հաղթահարումից հետո գալիս է մի պահ՝ կանգ առնելու, ինքնամ-
փոփվելու, անցածը վերիմաստավորելու և ապագայի համար ուղենիշեր
փնտրելու ու ճշտելու: Գերխնդիր են դառնում հազարամյակներ առաջ
ձևակերպված հարցադրումները, թե՛ «ո՞վ են ես, որտեղի՞ց են գալիս և ո՞ւր
պիտի գնամ»:

Անցնող հարյուրամյակում հայ ժողովուրդը հաղթահարեց իր պատմու-
թյան ամենատևական և ամենածանր ճգնաժամը՝ պետականության կոլլա-
տից, դարեր շարունակ մաքառելուց ու ցեղասպանության ենթարկվելուց
հետո վերականգնելով անկախ պետականությունը: 1918թ. ստեղծված Հա-
յաստանի Հանրապետությունը շատ կարճ կյանք ունեցավ: Ինքնապաշտ-
պանական պատերազմները, սովի ու համաճարակների դեմ պայքարը
պարզապես ժամանակ չտվեցին նշված հարցադրումներին անդրադառնա-
լու: Խորհրդային Հայաստանում ևս չէին կարող պատասխան գտնել այդ
հարցերին. արգելված էին կամ առնվազն չէին խրախուսվում ազգային
գարբոնքի տանող բոլոր հնարավոր քայլերը: Սփյուռքում արվեցին քայլեր
այդ ուղղությամբ, բայց Սփյուռքի գերխնդիրն, ի վերջո, աշխարհով մեկ
ցրված հայության ազգապահպանումն էր: Եվ, թերևս, ներկա սերնդին է
վիճակված այդ հարցադրումների պատասխանը ստանալու և դրանք ազ-
գային գիտակցության աստիճանի բարձրացնելու ճակատագրոր, մանա-
վանդ որ լրացուցիչ մտոյությունների առիթ են տալիս դարի ու հազարամյակի
ավարտն ու նոր դարաշրջանում ազգի ապագայի խնդիրները:

Ներկայացվող աշխատանքը մեծ հավակնություններ չունի, այլ հա-
մեստ մի փորձ է՝ պատասխանելու ինքնաճանաչման հարցադրումներից
երկուսին՝ ովքե՞ր է՞լ ինք ճանաչում և ուրտեղի՞ց ենք գալիս: Ինչպե՞ս է
մեր երկիրը ներկայանում հին աշխարհի ժողովուրդների (ոյունց մի մասը
ժամանակի ընթացքում հեռացավ պատմության բատերաբաժնից) ոլիցա-վի-
պական աշխարհընկալումներում, ո՞րն է նրա խորհուրդը, ովքե՞ր են եղել
մեր նախնիները և ի՞նչ դեր են կատարել հին աշխարհում, ունեցե՞լ են արդ-
յոք որևէ առաքելություն և եթե այո՝ ո՞րն է դա: Սրանք հարցեր են, ոյունց
պատասխանները դարերի բազմապիսի փորձությունների ընթացքում մեծ
մասամբ կորցրեց մեր ժողովուրդը, բայց, ի բարեբախտություն մեզ, դրանց
մասին տեղեկություններ են պահպանվել հին աշխարհի բազմաթիվ

գրավոր հիշատակարաններում, որոնց վերձանումն իրականացավ վերջին երկու դարերի ընթացքում:

Այս գորույնով առաջին անգամ փորձ է արվում ի մի բերելու Հայաստանի մասին վաղնջական պատկերացումների առանձին դրվագները, որոնք պահպանվել են համաշխարհային (հատկապես արևմտյան) քաղաքակրթության գլխավոր բնօրրաններից մեկում՝ Առաջավոր Ասիայում: Ընդ որում, դրանց վկայակոչման մեջ խստորեն պահպանվել է ոչինչ չավելացնելու և չպակասեցնելու սկզբունքը: Նյութի շարադրման մյուս սկզբունքը եղել է հնագույն պատկերացումների վերականգնումն նախ ըստ օտար տեղեկությունների, ապա (որպեսզի բացառվի ազգային կողմնապահության արտահայտությունը) միայն դրանց մասին հայկական սկզբնաղբյուրներին անդրադառնալը: Միաժամանակ, այս փորձն առաջինը լինելով՝ չի հավակնում վերջնականության և հետագայում կարող է համարվել նոր տեղեկություններով:

ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԻ ՄՈՏ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներով քաղաքակրթության պատմության մեջ սկսվեց նոր՝ հելլենիզմի դարաշրջանը: Հելլենական մշակույթը բափանցեց Հին Արևելքի երկրներ, իսկ Արևմուտքում ծանոթացան արևելյան մշակութային նվաճումներին: Նման փոխառնչությունների դարաշրջանում աչքի ընկան մի շարք խոշոր գործիչներ, որոնցից մեկը Բաբելոնի գերագույն աստված Բեիլի տաճարի քրմապետ Բերոսոսն էր¹:

Ծնված լինելով Ք.ա. մոտ 350 թ. և ստացած լինելով ժամանակի համար դասական կրթություն՝ նա Ք.ա. 4-րդ դարի վերջին մեկնում է Հունաստան և այնտեղ հիմնում աստղագիտության դպրոց: Ք.ա. 290 թվականին վերադառնալով Բաբելոն՝ Մեկևկյան Անտիոքոս Ա Սոտեր արքայից պատվեր է ստանում գրելու Բաբելոնի պատմությունը՝ հունարեն: Քրմապետը, լավագույնս ծանոթ լինելով միջագետքյան սեպագիր արձանագրություններին, գրեց «Բաբելոնիկա» եռահատոր աշխատությունը: Սակայն այդ խիստ արժեքավոր գործը չի պահպանվել մինչ օրս. նրանից մեզ են հասել միայն հատվածներ՝ գետեղված ու հեղինակների երկերում, որոնք ևս մեծ կարևորություն են ներկայացնում հին աշխարհի պատմության ուսումնասիրության առումով²: Պահպանված հատվածներում ուշագրավ տեղեկություններ կան նաև Հայաստանի մասին, որոնցից առանձնաճանաչում է

¹Բերոսոսի կյանքի, գործունեության և բողած ժառանգության մասին մանրամասն տես՝ Schnabel, 1923 գրքում:

²Բերոսոսի աշխատության առանձին հատվածներ մեզ են հասել ավելի ուշ շրջանի հեղինակների (Հովսեփոս Փլավիոս, Եվսեբեոս Կեսարացի և ուրիշներ) երկերի միջոցով, որոնք ի մի են բերված Փ. Շնաբլի վերը նշված ուսումնասիրության վերջում գետեղված հավելվածում (էջ 250-275): Բերոսոսից օգտված որոշ հեղինակների (Ալեքսանդր Բազմավեպ, Աբյուդենոս և ուրիշներ) գործերը ևս մեզ չեն հասել:

համաշխարհային ջրհեղեղի մասին բաբելոնյան պատմությունը:

Ըստ Բեռտոսի հաղորդած ավանդության, Աստված արարչությունից հետո վեց անգամ հայտնվում է մարդկանց՝ տալով պատգամներ (այդ թիվը համընկնում է աստվածային համարված սրբազան գլխերի քանակին): Սակայն մարդկանց մեղսագործությունը սպառեց Աստծու համբերությունը. և Աստված որոշեց պատժել նրանց ջրհեղեղով: Աստծու արդարադատ աչքը չանտեսեց նաև մի քանի բարեպաշտներին՝ Քսիսութոս արքայի գլխավորությամբ: Հենց նրան էլ պատվիրեց գլխ առնել աշխարհի պատմությունն ու թաքցնել հողի տակ՝ ջրհեղեղից փրկվելու համար, պատրաստել մեծ նավ: Երբ ամեն բան պատրաստ էր, արքան ցանկացավ իմանալ, թե ուր պետք է հասնի իր նավը: Երկնքից պատասխան ստացվեց՝ «Աստվածների մոտ»...

Ջրհեղեղը ոչնչացրեց մեղսագործ մարդկությանը: Հասնելով ցամաքի՝ արքան իր կնոջ, դստեր և նավավարի հետ դուրս եկավ նավից և փրկարար լեռան վրա զոհ մատուցեց: Գոհացած աստվածներն ամնահուրյուն շնորհեցին նրանց և ընդունեցին իրենց մեջ: Նավում մնացածները դուրս եկան և սկսեցին փնտրել արքային ու նրա երեք ուղեկիցներին, սակայն՝ ապարդյուն: Երկնքից եկող ձայնը նրանց տեղեկացրեց չորս ընտրյալների ճակատագրի մասին, պատվիրեց վերադառնալ, գտնել թաքցված սուրբ գլուխը ու քարոզել բոլորին, վերահիմնել Բաբելոնը: Աստվածային խոսքից հայտնի դարձավ նաև, որ իրենց փրկության երկիրը Հայաստանն է:

Փրկվածները վերադարձան Միջագետք և գործեցին ըստ տրված պատվիրանների: Բեռտոսն ավելացնում է, որ նավի քեկորները մինչև իր ժամանակները պահպանվել են Հայաստանի լեռներում, որոնցից մարդիկ, պոկելով ձյուրի կտորներ, թալիսմաններ են պատրաստել իրենց համար՝

Հիշենք քրմապետ Բեռտոսի պատմությունը՝ վկայված հին Միջագետքի սեպագիր հիշատակարաններով: Երբ բարեպաշտ արքան ցանկացավ իմանալ, թե ո՞ր պիտի հասնի իր նավը փրկվելու համար, երկնքից պատասխան լսվեց. «Աստվածների մոտ»: Իսկ երբ փրկվածները ցած իջան նավից, երկնային ձայնն ավետեց, որ նրանք Հայաստանում են...

ԱՐԱՐՉԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ

Դժվար է պատկերացնել աշխարհում մի ժողովուրդ, որն ունեցած չլինի տիեզերաստեղծման, աշխարհարարման մասին ավանդազրույցներ: Հնավանդ այդ զրույցներում առավել կարևորվում է հատկապես այն վայրը, որտեղ տեղի է ունենում արարչագործությունը: Հենց այդ տեղն էլ դառնում է

¹Ջրհեղեղի պատմությունն՝ ըստ Բեռտոսի՝ տե՛ս Schnabel, 1923, էջ 264-266; Հովսեպոս Փլավիոս, Ընդդեմ Ապիոնի, էջ 28; Հովսեպոս Փլավիոս, Հրեական հնախոսություն, էջ 54-55; Եսեթի Պամփիլեայ Կեսարացույ, 1818, էջ 15-18, 24-25: Տե՛ս նաև «Երբ ջրհեղեղը սրբեց ամեն բան» բաժնում:

աշխարհի կենտրոնը՝ երկրի պորտը), որով անցնում է երկրի (ու տիեզերքի) առանցքը, այնտեղից են վեր խոյանում տիեզերական լեռը, համաշխարհային ծառը կամ վերջինիս կերպավորումներ կենաց և իմաստության ծառերը: Աշխարհի կենտրոնում բարձրացող լեռը կամ ծառը դառնում է տիեզերքում ներաշնակության պահպանման խորհրդանիշը, որի վերագումը կտանի մախասկզբնական քառսին՝ տիեզերակարգի ոչնչացմամբ: Ուստի և պատահական չէ, որ վիպա-առասպելական մտածողության մեջ արարչագործության կենտրոնը համարվել է առավելագույնս սրբազան մի վայր¹:

Արարչագործության մասին ամենավաղ գրի առնված գրույցների զգալի մասը մեզ է հասել Առաջավոր Ասիայից: Դրանցից առավել համրահայտը Աստվածաշնչի Շենոդց գրքում պահպանվածն է: Աստվածաշնչյան ավանդության համաձայն՝ Աստծու կողմից տիեզերքն ստեղծվեց վեց օրում և ավարտվեց մարդու արարմամբ, դրախտի կենտրոնում կենաց ու իմաստության (բարու և չարի իմացության) ծառերի աճեցումով (Շենոդց, I, 1-2, 15): Առաջիկա էջերում դեռ առիթներ կունենանք անդրադառնալու աստվածաշնչյան դրախտին, կենաց ու իմաստության ծառերին: Այստեղ բավարարվենք նշելով, որ դրախտի տեղորոշմանը ծառայող գլխավոր փաստարկը՝ այնտեղից չորս գետերի (Եփրատ, Տիգրիս, Գեհոն և Փիսոն) արտահոսելը, աներկբայորեն ցույց է տալիս, որ Աստվածաշնչում հիշվող դրախտը, հետևաբար մահ նրա կենտրոնում բարձրացող կենաց և իմաստության ծառերը գտնվել են Հայկական լեռնաշխարհում: Այլ կերպ ասած՝ արարչագործության կենտրոնն, ըստ Աստվածաշնչի, Հայաստանի տալուածքն էր:

Թերևս ավելի սպասելի պիտի լիներ, որ Հին Կտակարանը գրի առած հրեաներն արարչագործության կենտրոնը համարեին իրենց հայրենի երկիրը, ինչը, սակայն, այդպես չէ: Այս փաստն առավել ուշագրավ և հատկանշական է դառնում, երբ Հայկական լեռնաշխարհը որպես արարչագործության կենտրոն է հանդես գալիս հին Առաջավոր Ասիայի մի շարք ժողովուրդների տիեզերաստեղծման ավանդություններում, որոնք գրի են առնվել Հին Կտակարանից դարեր առաջ:

Միջագետքի հարավի վաղագույն բնակիչները, որոնք մեզ հայտնի են գրավոր հուշարձաններով, շումերներն են՝ ցայսօր չպարզաբանված ծագումով մի ժողովուրդ, որը՝ ստեղծեց յուրօրինակ մի քաղաքակրթություն (այդ թվում՝ հիմք դրեց սեպագրությանը) և Բ. ա. II հազարամյակի սկզբներին հեռացավ պատմության քատեյաբեմից:

Բ. ա. III հազարամյակի I կեսին Արաբական թերակղզուց Միջագետք ներթափանցեցին սեմական ծագում ունեցող ցեղեր, որոնք կենտրոնական Միջագետքում ստեղծեցին մալա Աքադի, հետագայում՝ Բաբելոնի քաղա-

¹Աշխարհի քաղմաթիվ ժողովուրդների մոտ նման պատկերացումների մասին տե՛ս Վ.Բ.Տուպորովի "Гора", "Древо жизни", "Древо мирное", "Древо познания" (МНМ, т. I, 1992, с. 311-315, 396-407), "Пуп земли" (МНМ, т. 2, 1992, с. 350) հոդվածները:

փորձությունները, իսկ հյուսիսում՝ Ասորեստանը: Նրանք յուրացրեցին շումերական քաղաքակրթության նվաճումները՝ յուրովի զարգացնելով դրանք: Փոխառությունների մեջ մեծ տեղ էին գրավում հողերի արժեքները, այդ թվում՝ արարչագործության վերաբերյալ որոշ ավանդազույցներ, որոնք սերտաճեցին սեմականների հետ: Շումերական քաղաքակրթության նվաճումները սեպագրի հետ տարածվեցին նաև՝ այլ ժողովուրդների շրջանում: Այդ է պատճառը, որ Միջագետքի հնաբնակ տարբեր ծագում ունեցող ժողովուրդների գրավոր հուշարձաններում հաճախ են հանդիպում մեանություններ և ընդհանրություններ, որոնց մի մասին առիթներ կունենանք անդրադառնալու մեր առաջիկա շարադրանքում:

Տիեզերաստեղծման վերաբերյալ շումերական ամբողջական բնագիր մեզ չի հասել: Այդ մասին առանձին դրվագներ են ներկայացվում զանազան բնագրերում, որոնցից հնարավոր չէ լիովին վերականգնել տիեզերաստեղծման շումերական ավանդությունը:

Արարչագործության մասին պատմող հին միջագետքյան ամենամաքողական բնագիրը բաբելոնյան «Էնումա էլիշ...» («Երբ վերևում...») պոեմն¹ է: Նրանում պատմվում է, որ նախասկզբնական ժամանակաշրջանում՝ «երբ վերևում անվանակոչված չէր երկինքը, իսկ ներքևում ցամաքն էր անանում», երկու առաջնաստեղծ օվկիանոսները՝ Ափսու (շումեր. Աբգու) և Նախամայի (Թիամար), «իրենց ջրերը խառնեցին մեկտեղ», և ծնվեցին աստվածների առաջին սերունդները: Նրանց անհանգիստ վաբբու, սակայն, սկսեց զայրացնել երկու նախաստեղծ աստվածներին, ուրոնք որոշում են ոչնչացնել երկտասարդ աստվածներին: Վերջիններին փրկեց նրանցից իմաստնագույնը՝ Հայան², որը սպանեց Ափսուին և նրա վրա բարձրացրեց իր կացարանը՝ կոչելով հենց «Ափսու»³: Քառսից ա-

¹The Creation Epic, ANET, p. 60-72 (tr. E. A. Speiser); MM, p. 228-277 (tr. St. Dally); "Когда происх..."- "Эпюма Элиш" (Поэма о сотворении мира), ЯОТСС, с. 32-51, (пер. В. К. Афанасьев). Պոեմն անվանակոչված է ըստ սկզբնաբառերի:

²Հայան (Էա, շումեր. Էնկի՝ «տիրակալ երկրի») բնագրում հանդիպում է նաև «Նուդինմուր» մակդիրով, որը նշանակում է «ստեղծող, արարիչ»: Հայա-Էնկիի արարչագործության բազմաթիվ դրվագներ են պատմվում միջագետքյան մի շարք բնագրերում (այդ մասին՝ ստորև):

³Աբգու (Ափսու) անվամբ Միջագետքում առավելապես հայտնի էին ստորերկրյա օվկիանոսը, որի տիրակալն էր Հայա-Էնկին, և այդ աստծո տաճարները: Խեթական (Ափսուվա) և խոտիական ավանդություններում Աբգուն հանդես է գալիս նաև որպես երկրային տարածք (խոտիականում՝ քաղաք, տե ս. ЛУН, с. 309), որը, քերես, ստորերկրյա օվկիանոսի և երկնքի կապի շրջանն է: Հին միջագետքյան պատկերագրության մեջ սովորաբար Եփրատն ու Տիգրիսը սկզբնավորվում են Աբգուի տիրակալ Հայա-Էնկիի ուտերի շրջանից կամ ձեռքին բռնած սկիից (տե ս. նկար 1-2): Նույն աստվածը հայտնի է նաև «Բեւ նագբի»՝ «ակունքների տիրակալ» տիտղոսով (ինչը, հասկանալիորեն, վերաբերում է Եփատի և Տիգրիսի ակունքներին), Եփրատով հոսող Տարս ջուրը համարվել է Աբգուից սկիպ առնող (A collection of Sumerian and Akkadian Incantations, Graz, 1958, IX, p. 119-124, հղումն՝ ըստ

գատված իր նոր կացարանում Հայան մերձենալով կնոջ հետ՝ ծնեց Մարդուկին: Կարգ ու կանոնի հաստատվելը քառսում և ամուսնու վրեժի հանգիստ չեն տալիս Թխամաթին, որը որոշ ժամանակ անց մարտի է դուրս գալիս երիտասարդ աստվածների դեմ: Նրանցից և ոչ մեկը չի հանդգնում դուրս գալ Թխամաթի դեմ, և յլլաթյունը փրկում է միայն պատանի Մարդուկը: Վերջինս համաձայնում է մարտնչել ընդդեմ Թխամաթի, եթե բոլոր աստվածները ճանաչեն նրա գերագույն իշխանությունը, ինչին տրվում է համաձայնություն: Վճռական մարտում Մարդուկը հաղթում է Թխամաթին, և սկսվում է տիեզերքի արարումը նրա կողմից: Թխամաթի մարմինը երկատեղով՝ նա մի կեսից մախ ստեղծում է երկինքը, ապա գլխի վրա քարծրացնում է նախնական լեռը, որի ներսից՝ Թխամաթի երկու աչքերից բխեցնում է Տիգրիսն ու Եփրատը¹: Մարմնի մյուս կեսից Մալդուկը ստեղծում է երկիրը և ամրապնդում երկնքի ու երկրի կապը: Այնուհետև Հայա աստվածն արարում է մարդկային ցեղը, «Աբգուի» նմանությամբ աստվածները կառու-

Бернашвили, 1987, էջ 262-263): Աբգուում էին պահվում տիեզերքը կառավարող աստվածային սուրբ օրենքները («մե»), իսկ շումերական էպոսում «աստվածային սուրբ օրենքների երկիր» է կոչվում Արատտան՝ Հայկական լեռնաշխարհի ցայտօր հայտնի առաջին պետական կազմավորումը (տե՛ս էջ 36, ծմբ1 և Հավելված Ա): Նշված փաստերը ցույց են տալիս, որ ստորերկրյա օվկիանոսի և երկրի կապի շրջանը, վերերկրյա Աբգուն՝ այն շրջանը, որում Հայան սպանեց նախաստեղծ Աբգու-օվկիանոսին և նրա վրա կանգնեցրեց «Աբգու» կոչվող իր կացարանը, գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում: Նման եզրահանգման օգտին է խոսում Բ. ա. III հազարամյակի միջագետքյան մի կնիք (նկ. 1), որին Հայա-Էնկին պատկերված է Եփրատն ու Տիգրիսը խորհրդանշող ջրաշիթերով և մի ոտքը Հայկական լեռնաշխարհի հարավը եզերող Մաշու (Մասիուս-Մասիոն, տե՛ս էջ 13, ծմբ. 1) լեռներին հենած (որոնց մեջտեղից ծագում է արևը): Նույն կնիքի վրա Հայա-Էնկիի ոտքերի միջնամասում պատկերված կենդանին ցույց համարելով՝ Ա. Փիլիպոսյանն ու Հ. Բամալյանը այն դիտարկում են որպես «խորհրդանշային աշխարհագրական ծածկագիր»՝ Տավրոսյան լեռների, և վերջիններս Եփրատի ու Տիգրիսի ակունքի շրջանի հետ համարում են Աբգուի տարածքը: Հեղինակներն Աբգուի հետ են կապում Հայկական լեռնաշխարհի մի շարք տեղանուններ՝ Աբգերիկ, Աբսաձոր, Ապավանք, Ապիզողև, Ապշոտիձոր, Բազու, Բզնունիք, Բզնունյաց լեռներ, Բզնունյաց ծոց (և կղզիներ) և այլն (Փիլիպոսյան, Բամալյան, 1997, էջ 67-69): Ա. Փիլիպոսյանի ու Հ. Բամալյանի դիտարկումը՝ կապված ցուլի և Տավրոսյան լեռների հետ, շահեկան կլիներ խնդրի լուծման համար, սակայն հարկ է նշել, որ պատկերված կենդանին ոչ թե ցուլ է, այլ՝ այծ (վերջինս կապվում է Հայա-Էնկիի պաշտամունքի հետ, կենդանատեսք պատկերվելիս նա ներկայացվում էր այծի գլխով և ձկան մարմնով, իսկ նրա նավը կոչվում է «Աբգուի այծ»): Այդուհանդերձ, Մաշու լեռների առկայությունը, ինչպես նաև շումերական «Էնկի և Նինմախ» ասրի համաձայն՝ մարդու արարումը Հարալիում Աբգուի կավից (տե՛ս «Աստծո պատկերով ու նմանությամբ» բաժնում) և մեր վերը շարադրած փաստարկները լիովին բավարար են Աբգու-Հայկական լեռնաշխարհի կապը ցույց տալու համար: 'Պոեմի մեկնություններում այս մասին մանրամասնվում է՝ «Տիգրիսը նրա աչ աչքն է, Եփրատը՝ ձախ աչքը» (ՊՕՏՇՇ, с. 287):

ցում են Բաբելոնը՝ «Աստծո ղարապաները», ուր հավիտյանս պիտի իշխեր Մարդուկը՝ բաբելոնցիների գերագույն աստվածը¹ :

Տիեզերաստեղծման այս պատմության մեջ, իբրև արարչագործության կենտրոն, հանդես է գալիս նախնական լեռը՝ բարձրացված թխամաքի գլխի վրա, որը յուրօրինակ կապ է դառնում երկնի և երկրի միջև: Լեռից սկզբնավորվում են Տիգրիսն ու Եփրատը, այսինքն՝ այստեղ ևս արարչագործության կենտրոնը Հայկական լեռնաշխարհի տարածքն է:

Քառասյին ուժերի դեմ հաղթանակի, պարտված հսկառակորդի վրա լեռ բարձրացնելու և նոր աշխարհակայոց ստեղծելու սյուժեն է քնկած նաև շումերական Նինուրթա աստծուն (գերագույն աստված Էնլիլի ուղարկում) փառաբանող վիպասքում² : Հատկանշական է, որ այստեղ ևս նոր աշխարհակարգի հաստատումը տեղի է ունենում Հայկական լեռնաշխարհում՝ Տիգրիսի ակունքի շրջանում:

Հին միջագետքյան աշխարհընկալումների համաձայն՝ տիեզերակարգը հաստատուն են պահում Մաշու (Մասու) լեռները, «որ այգալույսն ու մայրամուտն են ամեն օր պահպանում, վերևում հասնում են երկնային ծովվածքին, ներքևում՝ նրանց կործքը սանդաղամետին է հասնում»³ : Այս լեռները, որոնց Գիլգամեշը հասնում է անմահության երկրի ճանապարհին (որը ձգվում էր Եփրատի ափով), և՛ տեղանքով, և՛ անվամբ նույնանում են Հայկական լեռնաշխարհի հարավից եգիպտոս Զաշարի (ներկայումս՝ Տուր-Աբդին) լեռներին, որոնք հունական և միջնադարյան հայկական աղբյուրներում հայտնի են Մասիոս և Մասիոն անուններով⁴ :

Սեմական ցեղերի արևմտյան մի հատվածը քնակվելով ներկայիս Սյրիայի հյուսիսում՝ Բ.ա. 14-13-րդ դարերում ստեղծեց Ուգարիթ քաղաք-պետությունը, որից մեզ են հասել մեծ թվով գրավոր հուշարձաններ: Ուգարիթյան քնագրերի համաձայն, նրանց գերագույն աստված Իլուի (Էլի) քնակավայրը գտնվում էր Մեծ Գետի ակունքներում, որտեղից սկզբնավորվում էին երկու օվկիանոսները⁵ : Ուգարիթյան տեղեկությունների քննությունը հին առաջավորասիական պատկերացումների համատեքստում թույլ է տալիս Իլուի (Էլի) քնակավայրը տեղադրել Հայաստանի լեռներում, Մեծ Գետը նույնացնել միջագետքյան անմահության երկրի և Աստվածաշնչի Եդեմի մայր գետի հետ (տե՛ս «Աստծո պատկերով ու նմանությամբ» ակնարկում), իսկ երկու օվկիանոսների (երկնային և երկրային կամ, գուցե, ստորերկրյա) սկիզբը մեկնաբանել իբրև աշխարհարարման կենտրոն⁶ :

¹Պոնմի աշուրական տարբերակում Մարդուկին փոխարինում է Աշուրի գլխավոր աստվածը (ՅՕՏՇՇ, c.284), որը, հասկանալիորեն, պայմանավորված է վերջինիս գերագույն իշխանությունը շեշտելու միտումով:

²van Dijk, 1983; Kramer, 1961, p.79-82; Kramers, 1965, c. 206-208; ETCSL, 1.6.2.

³ՀԱՊ, էջ 143; III/1B, c. 200-201; ANET, p. 88; MM, p. 96.

⁴Տե՛ս «Անմահության որոնումներում. Հայոց երկրի ճանապարհը» բաժնում:

⁵III/1B, 1987, c. 56, 85 (նաև հղված գրականությունը):

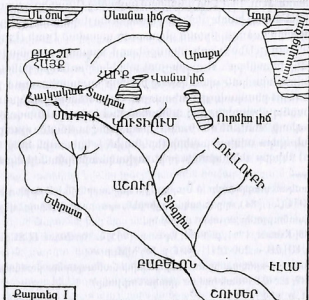
⁶Lipinski, 1971, p. 41-57:

Նկ. 1

Նկ. 2

Որ արարչագործության կենտրոն հանդիսացող Իլու (Էլ-կունիլուշի) աստծո բնակատեղին գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում, ակնհայտ է նաև քանանական մի ասքի ուշ խեթական տարբերակից, որի համաձայն նա բնակվում էր Արեմտյան Եփրատի (բնագրում՝ Մալա) ակունքի մոտ¹։

Տիեզերաստեղծման մասին հայկական նախաքրիստոնեական ավանդազրույցներ մեզ չեն հասել։ Հայ մատենագրության և ժողովրդական բանահյուսության մեջ պահպանված տեղեկությունները, սակայն, ոչ միայն ցույց են տալիս մեզն ավանդության գոյությունը նախաքրիստոնեական Հայաստանում, այլև դրա համանմանությունը Առաջավոր Ասիայում տարածված վերուկիշյալ պատկերացումներին։ Մասնավորապես, որպես արարչագործության կենտրոն տիեզերական լեռ է հանդես գալիս նախաքրիստոնեական Հայաստանի գլխավոր հողերը, կենտրոն Բարձր Հայք նահանգը, որ գտնվում էին Հայր աստված Արամագլի, Մայր դիցուհի Անահիտի, Նանե աստվածուհու, Արեգ-Միհրի և այլ պաշտամունքային կենտրոններ։ Բարձր Հայքն «Աշխարհացոյցում» բնութագրվում է հետևյալ կերպ. «Այս երկրամասը, իրապես, ինչպես ցույց է տալիս իր իսկ անունը, բարձր է ոչ միայն Մեծ Հայքի մնացած մասերից, այլև՝ ողջ աշխարհից, այդ պատճառով էլ նրան աշխարհի գագաթ են կոչել։ Նա գետեր է արձակում աշխարհի չորս կողմերը. (Բարձր Հայքից) սկիզբ են առնում չորս խոշոր գետեր»² ... Իսկ Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» էջերում պահպանվել է Բարձր Հայքի լեռներից մեկի անունն ու բնութագիրը՝ «...Մեծ լեռան վրա՝ աստվածների տեղում, որ կոչվում է արքո Նահատա»³։ Չորս խոշոր գետերին մենք կանոնադաշտանք դրախտի մասին խոսելիս, այստեղ արձանագրենք միայն, որ հին հայոց աշխարհընկալումներում Բարձր Հայքը համարվել է «աշխարհի գագաթ», իսկ նրա Մեծ լեռը՝ «աստվածների տեղ»։ Ուշագրավ է, որ «Աշխարհացոյցը» «աշխարհի գագաթ» անունով է հիշում Բարձր Հայքի հարևանությամբ տարածվող Բյուրակնի լեռների (որտեղ, ըստ մինչև մեր ժամանակները պահպանված հայկական ավանդազրույցների, գտնվել է երկրային դրախտը) ամենաբարձր գագաթը՝ Սերմանց (Սրմանց) լեռը⁴։ Այն կարող է համապատասխանել հնդարիա-

¹El. Ashertu and Storm-god (tr. A. Goetze), ANET, p. 519; JYH, c. 167-169; Lpinski, 1971, p. 56. Խեթական միջավայրում նույն գետի սրբազան համարվելու մասին տես JYH, c. 186-191:

²Երեմյան, 1963, էջ 106; Անանիա Շիրակացի, 1979, էջ 291:

³Փատառսի Բիւզանդացոյ, 1912, էջ 327: Գրաբար բնագրում՝ «..... ի Մեծի լեռինն ի տեղի դիցն՝ զոր կոչեն արքո Նահատա»։ Աշխարհաբար թարգմանության մեջ այս հատվածին փակագծում անհասկանալիորեն հավելվել է «մեհյանների» բառը՝ «...Մեծ լեռան վրա, աստվածների (մեհյանների) տեղում, որ կոչվում է Անահիտի արքո» (Փավստոս Բուզանդ, 1968, էջ 259)։ Զ. Պատկանյանը և նրան հետևելով Ստ. Մախաչյանը գտնում են, որ «արքո Նահատա»-ի փոխարեն պետք է կարդալ «արքո Անահտա» (Փավստոս Բուզանդ, 1968, էջ 259, 335, ծնր. 170)։

⁴Երեմյան, 1963, էջ 107-108; Անանիա Շիրակացի, 1979, էջ 293:

կան ավանդազրույցների սերմնավաշտող կենսամիջավայրը՝

Տիեզերական լեռն սովորաբար հանդես է գալիս եռամսա կառուցվածքով, որի գագաթին բնակվում են աստվածները, լեռան տակ՝ չար ուժերը, իսկ կենտրոնում (երկրի վրա)՝ մարդիկ²։ Մեծ Մասիսը հայ մատենագրության մեջ հայտնի է իբրև «արեգակնաճեմ լեռան»³, «բարձրագոյն լեռան քան ընդ ամենայն տիեզերս»⁴, որի ընդերքում բնակվում էին չար ուժերը⁵։ Դեռ ցույց է տալիս, որ հայոց վաղմջական հավատալիքներում Մեծ Մասիսը եւ ներկայացել է որպես արարչագործությունից հետո տիեզերակայությամբ պահպանող սրբազան լեռ։

ԱՐԵՎԻ ԵՐԿԻՐԸ

Աստվածաշնչում դուստր՝ Եղեմը, իկյատակվում է «արևելքի կողմում» (Ծննդոց 2, 8)։ Ծննդոց գրքի մեկ այլ մասում պատմվում է, որ Նոյի տապանը փրկվեց Արարատի լեռներում (իմա՝ Հայաստանում), հետո դեռևս մեկ յեզվով խոսող մարդիկ «արևելքից» գնացին և Սենապի երկրի մի դաշտում ոլորեցին կառուցել երկնահաս «քաքելոյան աշտարակը»։ Դրա համար Աստված խառնեց մարդկանց լեզուները և սփռեց նրանց աշխարհով մեկ (9, 1-9)։ Երկու դեպքում էլ Հայաստանը (Եղեմ - դուստր և Արարատի լեռներ) ներկայացվում է իբրև արևելքի երկիր, մինչդեռ, այն Հին Կտակարանը գրի առած իրեաների երկրից հյուսիս էլ գտնվում։ Նույն գրքի մեկ այլ դրվագում երրորդ անգամ կրկնվում է միևնույն պատկերացումը. «Եվ Հակոբը ճամփա ելավ և գնաց արևելքի որդիների երկիրը... Եվ Հակոբն առաց նրանց, «Եղբայրներս, որտեղի՞ց եք դուք»։ Եվ նրանք ասացին. «Մենք Խառանից ենք»...» (Ծննդոց 29, 1-5)։ Հակոբը Պաղեստինյի հարավային Բերսաբե քաղաքից ճանապարհովում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան սահմանի հարևանությամբ գտնվող հյուսիսմիջագետքյան Խառան քաղաքը, որը, չնայած Բերսաբեից ուղիղ հյուսիս գտնվելուն, կոչվում է «արևելքի որդիների երկիր»։ Բեյլամ փաստերը ցույց են տալիս, որ գոնե Ծննդոց գրքում Հայկական լեռնաշխարհի որոշ հսկայից շրջանների հետ համարվել է «արևելքի երկիր»⁶։ Որտեղի՞ց է գալիս նման պատկերացումը։

¹Մարտիրոսյան, 2000։ Հեղինակը հակված է տիեզերաստեղծման ավանդազրույցի հետքեր տեսնել «Սասնա ծռեր» էպոսի առաջին մասում, որ «Կապոտ ծովը» (որին «ծեր չկա») խորհրդանշում է տիեզերական օվկիանոսը, «ջոջ քարը»՝ տիեզերական լեռը, նրանից բխող և «քարի չորս բոլորը բռնած»՝ «սպիտակ աղբյուրը»՝ «սմմահական» ջուրն ու աշխարհի չորս կողմերը ռոտզող դրախտային գետը։

²Топоров В.Н., "Гора", МНМ, т. 1, 1992, с. 311-315.

³Մովսիսի Խորենացույ, 1913, էջ 39։

⁴Հերոս պատմիչ, 1842, էջ 14։

⁵Մովսիսի Խորենացույ, 1913, էջ 192։ Մեծին Վարդանայ Բարձրերեղցույ, 1861, էջ 51։ Դանանալյան, 1969, էջ 362-364, 481։

⁶Հարկ է նշել, որ Հին Կտակարանում միշտ չէ «արևելք» ամփելով հասկացվում

Միջազգետրյան «Գիլգամեշ» էպոսում դրախտի ու անմահության երկրի սահմանը Մաշու¹ լեռներն են, ուր տեղի են ունենում արևածագն ու մայրամուտը:

Նա լսել էր լեռների մասին, որոնց անունն է Մաշու,

Հենց որ այդ լեռներին նա մոտեցավ,

Որ այգալույսն ու մայրամուտն են ամեն օր պահպանում,

Վերևում հասնում են երկնային ձուլվածքին,

Ներքևում՝ նրանց կործքը սանդարամետին է հասնում,

Մարդակարիճներն են պահպանում նրանց դարպասները:

Ահարկու է տեսքը նրանց, հայացքը՝ կործանող,

Նրանց առկաջծող փայլը լեռներ է տապալում:

Արևը ծագելիս ու մայր մտնելիս՝ Արևն են նրանք պահպանում...²

Այսինքն՝ ըստ իմն միջազգետրյան պատկերացումների (որոնց մի մասը տեղ է գտել Աստվածաշնչում), Հայաստանը արևածագի (արևի ելման արևելքի) ու մայրամուտի երկիրն էր, արևի հանգրվանատեղը: Եվ Միջազգետրից ու Պաղեստինից հյուսիս տարածվող լեռնաշխարհը համարվել է «արևելք» ոչ թե բառի աշխարհագրական կոյմ ցույց տվող, այլ «արևի ելքի երկիր» իմաստով: Հետագայում նախնական իմաստը մոռացվել է, և բառն ընկալվել է աշխարհագրական իմաստով: Ասվածը կարելի է հիմնավորել նաև նրանով, որ Հայկական լեռնաշխարհի՝ արևի հանգրվանատեղը լինելու մասին պատկերացումը պահպանվել է նաև խեթական աղբյուրներում: Վերջիններիս համաձայն, արեգակը ծագում էր «Արևելյան ծովից», որը, դատելով փաստերից, Վանա լճի խեթական անվանումն է՝ Դ-ա լիս-վին համահունչ է Գ. Սրվանձտյանցի 19-րդ դարում գրի առած հայկական ավանդազրույցներին, որոնց համաձայն արևի, ցնջարանը գտնվում էր Վանա լճի հատակին, որտեղից ամեն առավոտ ելնում և ուր ամեն գիշեր վերադառնում էր ցերեկվա լուսատուն³:

Հայաստանի՝ արևելքի երկիր (ոչ աշխարհագրական իմաստով) լինելու մասին չափազանց հետաքրքիր տեղեկություն է պահպանել «Սասնա

Հայկական լեռնաշխարհն ու հարակից շրջանները, իսկ Երեմիայի և Եզեկիելի մարգարեություններում հայաստանյան պետական կազմավորումները ճշգրտորեն համարվում են հյուսիսային: Դ. Ալիշանը վկայակոչելով անցյալում հայտնված տեսակետները Հայաստանը «Արևելք» կամ «Արևելյան տուն» կոչելու վերաբերյալ և վերլուծելով Հին Կտակարանի այլ դրվագները՝ եզրակացնում է, որ Աստվածաշնչում «արևելք» են կոչվում Եփրատից արևելք ընկած բոլոր երկրները (Ալիշան, 1904, էջ 252, ծմբ. 8):

¹Գիտական շրջանակներում եղել են Մաշուն Մեծ Մասիսի և Հայկական լեռնաշխարհի հարավը եզերող Մասիոս / Մասիոն (այժմ՝ Տոք-Արդին) լեռների հետ նույնացման առաջարկներ, որոնցից առավել ընդունելի է երկրորդը (Lehmann-Haupt, 1927, S. 797-798; Ինգլիզեան, 1947, էջ 119-132; Lipinski, 1971, p. 49-50):

²ՎՊ, էջ 143; ПП/АВ, с. 200-201; ANET, p. 88; MM, p. 96.

³Никитин, 1980, с. 136:

⁴Սրվանձտյանց, 1978, էջ 76:

ծոեր» կամ «Սասունցի Դավիթ» էպոսը, ինչը մի տեսակ անուշադյուրյան է մատնվել: Էպոսի «Սանասար և Բաղդասար» ճյուղի առաջին մասում («Կովի Բաղդադի խալիֆայի դեմ») Շովինարը որդիներին խորհուրդ է տալիս Բաղդադից փախչել Հայաստան՝ հետևյալ խոսքերով.

Փախե՛ք, զնացե՛ք Հայոց թագավորի քաղաք:

Փիշեր պայծառ աստղն բռնե՛ք նշան.

Յերեկն էլ հարցուցե՛ք

Արևելից թագավորի երկիր¹:

Հայաստանը մեր էպոսում կոչվում է «Արևելքի թագավորի երկիր», մի բնորոշում, որը կայող էր ծագել ու պահպանված լինել միայն և միայն հնագույն ժամանակներից²:

Ի մի բերելով շումերա-աքադական, խեթական, հիմեթրայական (ասսվաժաշնյան) և հայկական աղբյուրների տվյալները՝ տեսնում ենք, որ Հայաստանը հնագույն ժամանակներում պատկերացվել է իբրև արևի բնակության վայր, հանգստարան, արևի ելքի (արևելքի) և մուտքի երկիր:

Վերջում անենք մի ենթադրություն: Ինչպես տեսանք Հին Կաակասանի կարևորագույն դավազներում (Եղեմ, ջրհեղեղ և այլն), Հայաստանը հանդես է գալիս իբրև «արևելք»: Ելնելով դրանից՝ չի՞ կարելի, արդյոք, ենթադրել, որ Նոր Կտակարանում ևս կիշատակվող «մոզերն արևելքից», որոնք առաջինը եկան ողջունելու Հիսուս Քրիստոսի ծնունդը, Հայաստանի քրմերն էին, և առաջինը ողջունելը միատիկական ինչ-որ խորհրդով չի՞ կապվում, արդյոք, քրիստոնեությունը պետականորեն առաջին անգամ Հայաստանում բնորոշվելու հետ...

ԿԱՃԱՌՆ ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԻ

Առաջին րաժնում նշվեց, որ հին միջագետքյան սեպագիր աղբյուրների յուրօրինակ հանրագիտարան հանդիսացող Բեյրութսի (Ք.ա. 4-3-րդ դդ.) «Բաբելոնիկա» եռահատոր աշխատության մեջ Հայաստանը ներկայանում է իբրև աստվածների բնակավայր: Եվ այդ տեղեկությունն իր տեսակի մեջ եզակի չէ:

Միջագետքյան «Գլիգամեշ» էպոսի համաձայն, ջրհեղեղից հետո մեծ աստվածները ժողովի հավաքվեցին փրկության լեռան վրա և փրկված հե-

¹Սասունցի Դավիթ, 1939, էջ 27; 1981, էջ 21: Նոր համահավաք բնագրում այս հատվածը բերվում է ոչ ևսկան տարբերությամբ (Սասունցի Դավիթ, 1993, էջ 35):

²Ուշագրավ է, որ Լաբորենս դարի նրկում Թադեոս առաքյալի Եղեսիայից դեպի հյուսիս՝ Հայաստանի խորքերը քարոզելու զնալը ներկայացվում է այսպես՝ «Եվ նա ելավ զնաց դեպի Արևելք՝ քարոզելու Քրիստոսի Ավետարանը» (Լաբորենսյ, 1868, էջ 46; հմմտ. Պետրոսյան, 1990, էջ 7): Բնագրի հին ասորական տարբերակի համաձայն՝ Թադեոսը Եղեսիայից անցել է Շովի (Պետրոսյան, 1990, էջ 7), որը Եղեսիայից հյուսիս էր գտնվում: Տվյալ բնագրում Հայաստանի հանդես գալն իբրև «Արևելք», բերես, հնագույն շրջանից եկող հիշողության արտահայտություն է:

րոսին անձաւորթուն շնորհեցին «աստվածների կաճառում»¹ : Միջագետք-
յան ավանդույթները ջրիեղելից փրկությունն ու նոր մարդկության սկզբնա-
վորումը կապում է Հայկական լեռնաշխարհի հետ (տե՛ս «Երբ ջրիեղելու
սրբեց ամեն բան» բաժնում), ուստի և այնտեղ պետք է գտնվեր «աստվա-
ծների կաճառը»։ Այնտեղ մեծ աստվածները ժողովի հավաքվելով՝ վճռել են
կարևորագույն հարցեր, որոնցից էլ մարդկությանը վերապրելու իրավուն-
քի շնորհումը։

Աստվածների «ժողովի լեռան» մասին հիշողություն է պահպանվել
Աստվածաշնչի Նաայու մարգարետության Բաբելոնի քաղաքորին վերաբե-
րող հատվածում. «Դու արտիղ մեջ ասում էիր. «Երկինք պիտի բարձրանամ
ու իմ աթոռս Աստծո աստղերից վեր պիտի բարձրացնեմ. և պիտի բնակվեմ
ժողովի լեռան վրա՝ հյուսիսի կողմերում. ամպերի բարձրության վրա պիտի
բարձրանամ, Բարձրյալին պիտի նմանվեմ...» (14, 13-14)։ Աստծու գահը
հյուսիսում է հիշատակում նաև Հին Կտակարանի պալաական գլխավոր
մեկը՝ Ենոքի 1 զվարթ (25, 3-5)²։ Աստծու բնակավայրի հյուսիսում գտնվելու
պատկերացումն այնքան տարածված է եղել հին եբրայական իրականու-
թյան մեջ, որ Սյուն լեռը Սաղմոսաց գրքում համարվել է հյուսիսում գտնվող,
չնայած այն բարձրանում էր Երուսաղեմում. «Տերը մեծ է և խիստ օրինյալ
մեր Աստծո քաղաքում. իր սուրբ լեռան վրա։ Ողջ երկրի ուրախությունը՝
հյուսիսային կողմերում եղող Սյուն լեռն է Մեծ Թագավորի քաղաքը» (47/
48, 1-2)։

Հին Միջագետքում և հին եբրայեցիների շրջանում աստվածների ժողո-
վավայրի մասին եղած տեղեկությունները համադրելի են հյուսիսսիրիա-
կան Ուգարիթ քաղաքից (Ք.ա. 14-13-րդ դդ.) հայտնաբերված դիցաբանա-
կան բնույթի հատուկությունների հետ։ Դրանց համաձայն, գերագույն աստ-
ված Իլուի բնակավայրում, որը գտնվում էր Հայաստանի լեռներում³ (լատ
բանահական ասքի ուշ խեթական տարբերակի՝ Արմ. Եփրատի՝ Մալա
գետի ակունքի շրջանում⁴) ժողովի և խնջույքի էին հավաքվում ու գարիթ-
յան դիցաբանի աստվածները։

Աստվածների ժողովավայրում նրանց խնջույքների մասին է անուղղա-
կյալբեմ վկայում «Գ-իլգամեշ» էպոսը, որի համաձայն Գ-իլգամեշը Մաշու
լեռները հաղթահարելուց (իմա՝ Հայկական լեռնաշխարհի մուտք գործելուց)
հետո հանդիպում է Սիպարիին՝ «աստվածների տնտեսուհուն», որը «տնա-
կան գարեջուր է հյուրասիրում նրանց»⁵։ Միջագետքյան աստվածները
խնջույքով են նշում նաև մարդու արայումը, որը կատարվեց Հայկական
լեռնաշխարհում (տե՛ս «Աստծու պատկերով ու նմանությամբ» բաժնում)։

¹ՀԱՊ, էջ 155; III LB, c. 212; ANET, p. 93; MM, p. 109.

²Lipinski, 1971, p. 56.

³Lipinski, 1971, p. 41-57.

⁴El, Ashertu and Storm-god (tr. A. Goetze), ANET, p. 519; ЛУН, c. 167-169; Lipinski, 1971, p. 56.

⁵ՀԱՊ, էջ 146; III LB, c. 204; ANET, p. 89; MM, p. 99.

Աստվածների ժողովատեղ լինելուց բացի, հնագույն առաջավորասիական հավատալիքներում Հայկական լեռնաշխարհի համարվել է նաև առանձին աստվածների բնակավայրը կամ կապվել նրանց պաշտամունքի հետ: Լեռնաշխարհի հետ են կապվել միջագետքյան մեծ աստված Հայա-Էնկիի և նրա որդի Կոմոզիի պաշտամունքը, որոնց մասին կխոսվի առանձին: Ըստ խոռոչական դիցաբանության՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավում էին գտնվում միմյանց հաջորդած երկու գերագույն աստվածների կացարան-պաշտամունքային կենտրոնները, Կոմարբիլը՝ Ուրկիշում (Մաշու/Մասխուն լեռների շրջանում) և Թեշուբիլը՝ Կոմմենում (Մեծ Հայքի Կողովաց աշխարհի տարածքում)¹: Հայոց լեռնաշխարհի մի շարք ժողովուրդների ավանդազրույցներում համարվել է Արև աստծու բնակատեղին, որոնց անդրադարձանք նախորդ բաժնում:

Հայկական լեռնաշխարհի՝ աստվածաբնակ տարածք լինելու մասին պատկերացումը չէր կարող գոյություն ունենալ Առաջավոր Ասիայի բազմաթիվ ժողովուրդների մոտ, առանց նրա տեղաբնիկների շրջանում լայն տարածում ունենալու: Եվ որքան էլ քրիստոնեության մուտքը Հայաստան ուղեկցվեց նախաքրիստոնեականի ոչնչացմամբ, այդուհանդերձ, վաղ միջնադարի հայ մատենագրության էջերում պահպանվեցին նմանաբնույթ ուղղակի և անուղղակի տեղեկություններ: Ինչպես արդեն նշել ենք, ըստ Փավստոս Բուզանդիի՝ Բարձր Հայքի Մեծ լեռը հայտնի է եղել իբրև «աստվածների տեղ»²: Իսկ Բարձր Հայքն «Աշխարհացոյցում» բնութագրվում է որպես «աշխարհի գագաթ»³: Նույն աղբյուրը «աշխարհի գագաթ» պատվաբանությամբ է հիշում Բարձր Հայքի հարևանությամբ բարձրացող Բյուրակնի Սերմանց (Սրմանց) լեռը⁴, իսկ Բյուրակնի լեռներում, ըստ մինչև մեր ժամանակները պահպանված հայկական ավանդազրույցների, գտնվել է երկրային դրախտը (տե՛ս «Աստծու պատկերով ու նմանությամբ» բաժնում):

Ի մի բերելով առաջին բաժիններում ասվածը՝ տեսնում ենք, որ շումերա-արքադական, բաբելոնյան, ուգարիթյան, քանանական, խոռոչական, խեթական, հին եբրայական (աստվածաշնչյան) և հին հայկական աշխարհընկալումներում Հայաստանը վաղնջական ժամանակներից ի վեր ներկայացել է իբրև արարչագործության կենտրոն, աստվածաբնակ երկիր, աստվածների ժողովատեղ, կաճառ, ուր նրանք հավաքվել են և՛ կարևորագույն խնդիրներ լուծելու, և՛ խնջույքների...

¹ԼՄՄ, Ե. 125-140; Хачикян М.Л., Кумарян, МНМ, т. 2, с. 28; Иванов В.В., Тенуш, МНМ, т. 2, с. 505:

²Փավստոսի Բուզանդացույ, 1912, էջ 327:

³Երեմյան, 1963, էջ 106; Անանիա Շիրակացի, 1979, էջ 291:

⁴Երեմյան, 1963, էջ 107-108; Անանիա Շիրակացի, 1979, էջ 293:

85879
A II

ՈՍԿԵՐԵՐ ԵՐԿԻՐԸ ՀԱՐԱԼԻ

Հին միջագետքյան գրավոր աղբյուրներում ուշագրավ տեղեկություններ են պահպանվել Հարալի (տարբերակներ՝ Արալի, Արալյու, Խարալի) երկրի մասին: Դրանց համաձայն, այն ներկայանում է երեք կերպաբով.

ա) աստվածների բնակավայր՝ նախքան մարդու արարումը, քաղաքակրթության բնօրրան,

բ) անդրաշխարհ,

գ) իրական մի երկիր, որը հարուստ էր ոսկու հանքերով¹:

Հարալիին վերաբերող բոլոր վկայությունների ըննությամբից պարզ է դառնում, որ այն եղել է իրական-պատմական մի երկիր՝ վկայված մինչև Ք.ա. 7-րդ դարը, որի հետ կապված հնագույն պատկերացումները առասպելականացվել-վիպականացրել են այն՝ նախ ներկայացնելով իբրև աստվածների բնակատեղի, ապա՝ անդրաշխարհ: Բարեբախտաբար, մեզ հասած գրավոր աղբյուրների ուսումնասիրությամբ հնարավոր է պարզել այդ նվիրական ու առեղծվածային, քայց և իրական երկրի տեղը:

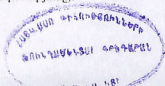
Խնդրի լուծման համար կարևոր նշանակություն ունի շումերական «Էնկի և Նինխուրսագ» վիպասքի Ք. ա. 20-18-րդ դարերում բվագրվող ընդմիջարկությունը, որը կարելի է կոչել «Գովք Թիլմունի առևտրի»²:

«Վիպասքի մեզ հետաքրքրող հատվածի համաձայն՝ Հարալիից ոսկի էր առաքվում Թիլմուն՝ Տուգրիշ երկրի միջոցով: Պատմական Թիլմունը գտնվել է Պարսից ծոցի Բահրեյնյան կղզիներում (տե՛ս «Շումերական դրախտի առեղծվածը» բաժնում): Տուգրիշի վերաբերյալ ևս ունենք բազմաթիվ տեղեկություններ³: Սարգոն Աշուրացին (Ք.ա. 19-րդ դ.) Տուգրիշը հիշատակում է Լուլլուբի (Ուրմիս լճից հարավ) և Սուբիր-Սուբարտու (հետագայի Արմե-Շուբրիան՝ Հայկական լեռնաշխարհի) հարավ-արևմուտքում և Սիջագետքի հյուսիսում) երկրների միջև: Լուլլուբիի հարևանությամբ է հիշվում Տուգրիշը նաև Խեթական տեղության մայրաքաղաքից գտնված խուռներեն մի բնագրում (Էլամ-Լուլլուբի-Տուգրիշ հերթականությամբ. Էլամը երկիր է Իրանական սարահարթի հարավ-արևմուտքում): Բաբելոնի նշանավոր արքա Համմուրապիի (Ք. ա. 18-րդ դ.) արձանագրություններից մեկում այն վկայված է Էլամից, Գուտիումից (Կուտիում՝ Մեծ Հայքի Կորդվաց աշխարհի տարածքում) և Սուբիրից հետո: Իսկ հին աշուրական Շամշի-Ադադ I (Ք. ա. 19-18-րդ դդ.) արքան Տուգրիշը հիշատակում է Վերին երկրի հարևանությամբ. վերջինս գտնվել է Եփրատի ու Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանում՝ Հայկական լեռնաշխարհում (որոշ հեղինակների կարծիքով, այն պետք է նույնացնել Բարձր Հայքի հետ): Այս տեղեկությո-

¹Հարալի երկրին վերաբերող հիշատակությունների մասին տե՛ս Komoroczy, 1972, p. 113-123; AD, vol. I, part II, 1968, p. 226-227:

²Enki and Ninhursag: a Paradise Myth (tr. S.N.Kramer), ANET, p. 37-41; ETCSL, I.1.1. Ընդմիջարկության ուսումնասիրությունը տե՛ս Komoroczy, 1976, c. 5-36:

³Komoroczy, 1976, c. 12-13, прим. 26-36 (և հղված գրականությունը):

յունների ամփոփումից ակնհայտ է, որ Տուգրիշը տարածվել է Հայկական լեռնաշխարհի առնվազն հարավում՝ Լուլլուբումի, Գուտլումի և Սուբիի հարևանությամբ¹ (տե՛ս քարտեզ I): Ուստի և Հարալին պետք է փնտրել Բահրեյնյան կղզիներից Հայկական լեռնաշխարհի հարավ ձգվող գծի շարունակությամբ ոլորտում, իմա՝ Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական կամ հյուսիսային շրջաններում: Այս եզրահանգումը հաստատվում է մեկ այլ փաստով ևս: Հին աշխարհում հաճախ յուրօրինակ ապրանքները ստանում էին արտադրող երկրի անունը: Սուբարտուից Միջագետք առաքվող դռների մի տեսակը կոչվում է «Հարալի»², ինչը, եթե համադրենք մի կողմից Սուբարտու-Տուգրիշ սահմանակցության, մյուս կողմից՝ Հարալիի և Տուգրիշի հավանական հարևանության փաստերին, կստանանք Հարալիի և Սուբարտուի տարածքային համընկնում կամ մոտիկություն, թեպետ չի բացառվում, որ այստեղ գործ ունենք Հարալիից Սուբարտուի միջոցով Միջագետք առաքվող դուռն տեսակի հետ: Այս դեպքում Հարալին պետք է փնտրել Սուբարտուից հյուսիս՝ կրկին Հայկական լեռնաշխարհում:

Ամփոփելով այս համառոտ տեղագրական վերլուծությունը՝ արձանագրենք, որ Հարալին գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում, և հենց տեղանունն իսկ շատ հարազատ է հայաստանյան միջավայրին. երկրանվան (ա)լի վերջավորությունը (մաև հետագա -ալի տարբերակով) լայն տարածում ունի լեռնաշխարհի տեղանուններում (Արամալի, Այալի, Մանանալի, Դարանալի, Մարդալի և այլն): Թե ավելի ճշգրիտ Հայկական լեռնաշխարհի ո՞ր մասում է գտնվել Հարալին, դժվար է ասել: Մեր նախորդ աշխատանքներից մեկում ենթադրել էինք, որ այն կարող է տեղայնացվել Հայկական Տավրոսի լեռներում (Արլլ և Օրուլ գյուղերի կամ Պտղոմեոսի հիշատակած Արանե կայանի շրջանում) կամ, գուցե, Վանա լճից արևելք՝ Արալեզք (Լեզք) գյուղի ու դաշտի տարածքում³: Չի բացառվում մաև Հարալի տեղանվան մույնությունը Հարք գավառանվան հետ, որի դեպքում կարելի է կապ տեսնել հայոց անվանադիր նախնի, դյուցազն Հայկի հիմնածառն և ի պատիվ հայրերի (իմա՝ աստվածների⁴) անվանակոչած Հարք գավառի⁵ ու աստվածների բնակավայր Հարալի երկրի միջև: Նշված բոլոր ենթադրություններն, ինչ խոսք, կարիք ունեն հետագա հանգամանալի հիմնավորման. ներկայումս որոշակի է միայն Հարալիի՝ Հայկական լեռնաշխարհում գտնված լինելը:

Հարալիի վերաբերյալ հատուկ ուսումնասիրության հեղինակ Գ. Կոմորոցին այդ իրական երկրի առասպելականացումը բացատրում է երկու հիմնական պատճառներով՝ Շումերից ու Աքադից ունեցած մեծ հեռավորության և ոսկու հանքերով հարուստ լինելու: Վերջինս, ըստ նրա, մույնալիս առասպելականացման է հասցրել Նուբիա երկիրը եգիպտացիների

¹Տուգրիշի տեղադրության վերաբերյալ տե՛ս Բորոխյան, 1993, էջ 80-83:

²Komoroczy, 1972, p. 118; AD, vol. 6, 1956, p. 89.

³Մովսիսյան, 1992, էջ 43-44:

⁴Մովսիսի Խորենացույ, 1913, էջ 33:

պատկերացումներում, «ազնիվ ոսկի» ունեցող Եվիլիան Հին Կտակարանում և այլն¹։ Մեր կողմից ավելացնենք երրորդ գլխավոր պատճառը՝ այն, որ հին միջագետքյան պատկերացումներում Հայկական լեռնաշխարհը ներկայացել է իբրև աստվածաբնակ, սրբազան տարածք, որի վերաբերյալ փաստերի արդեն հանդիպել ենք և դեռ կհանդիպենք։

Իսկ պահպանվե՞լ է այդ երկրի մասին որևէ հիշողություն հայոց մեջ։

Մյուս կողմ թողնելով Հարալի-Հարք նույնության վերաբերյալ մեր ենթադրությունը՝ տեսնում ենք, որ հայոց դիցաբանական պատկերացումներում առկա են մեծան հիշողության հետքեր։ Հայոց հին հավատքի համաձայն՝ մարտադաշտում զոհված հերոսներին հայություն էին տալիս «հարալեզ» («յարալեզ») կամ «արալեզ» կոչվող դիցաբանական էակները²։ Դեռևս ուրարտագիտության հայր համարվող Մ. Հ. Մեյսթը «արալեզ» անվան հիմքը կապում էր հին արևելյան աղբյուրներից հայտնի անդրաշխարհի՝ Արալիի (Հարալիի) հետ՝ վերջավորություն համարելով -եզ մասնիկը։ Նրա հետ համաձայնելով՝ Գ. Դափանցյանը ցույց տվեց այդ մասնիկի առկայությունը հայերենի մի շարք կենդանական անվանումներում (խլեզ, բզեզ, լորեզ և այլն. հարալեզները ևս կենդանակերպ էին)³։ Հետագայում այս բացատրությունն ընդունեցին ուրիշ գիտնականներ ևս։

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ հին առաջավորասիական պատկերացումներում իբրև աստվածաբնակ ու սրբազան երկիր, իսկ հետագայում (կապված, թերևս, աստվածների սերնդափոխության գաղափարը կալման հետ) մաս անդրաշխարհի ներկայացող Հարալին իրական, պատմական մի տարածք է Հայկական լեռնաշխարհում։ Վերջինիս բնակիչների դիցաբանության մեջ պահպանվել է նրա մասին հիշողությունը՝ անգամ քրիստոնեության ընդունումից տասնամյակներ հետո. հայտնի է, որ Մուշեղ Մամիկոնյանի դին նրա հայազատները դրել էին աշտարակի վրա՝ հավատալով հարալեզների հարություն տալու շնորհին⁴...

«ԱՍՏՃՈ ՊԱՏԿԵՐՈՎ ՈՒ ՆՄԱՆՈՒԹՅԱՐ»...

Աստվածաշնչյան պատմության համաձայն՝ արարչության վեցերորդ օրն Աստված արարեց մարդուն երկրի հողից (կավից)՝ իր պատկերով ու

¹Komoroczy, 1972, էջ 121-122։ Հետաքրքիր է, որ հայոց մեջ ոսկեղեն են համարվել դրախտային Տիգրիսի ու Եփրատի ակունքները։ Ըստ Գ.Սրվանձտյանցի գրառման՝ Տիգրիսի ակունքներում «ամենայն ինչ ոսկեղեն է։ Արևուն ճառագայթը ոսկեփայլ։ Թեթ թռչնոց ոսկեգույն։ Չայն երգոց հավուց 'ի ձայն ոսկելար քնարի։ Տողունը խոտոց և բուսոց ոսկի։ Ծաղկուր ամենայն և ամենուրեք ծաղկաափյուռ, տերևն ոսկի, տեսիլն ոսկի»... (Սրվանձտյանց, 1978, էջ 392)։ Իսկ Արմ. Եփրատը սկիզբ է առնում Ոսկեանց լեռից։

²Արալեզների մասին հայ մատենագրության հաղորդումները՝ մանրամասն ըննությամբ՝ տես Մատիկեան, 1930, էջ 107-170։ Դափանցյան, 1944, էջ 28-34։

³Դափանցյան, 1944, էջ 10-12, 30-31։

⁴Փավստոս Բուզանդ, 1968, էջ 276։

մանությունը (Ծննդոց, 1, 26-28; 2, 7): Դրանով ավարտվեց արարչագրությունը: Աստված «արևելքի կողմում» տնկեց դրախտը Եդեմը, ուր և բնակեցրեց մարդկության առաջնեկներին: Եդեմից բխում էր մեծ գետ, որը բաժանվում էր չորս գետերի՝ Փխոն, Գեհոն, Տիգրիս, Եփրատ: Առաջին երկու գետանունների պարզաբանման շուրջ ցայսօր վեճերը չեն դադարում, մինչդեռ Տիգրիսի ու Եփրատի ակունքների Հայաստանում գտնվելը բազմաթիվ գիտնականների հիմք է տվել Եդեմը Հայկական լեռնաշխարհում տեղայնացնելու՝ Այդ մասին է վկայում նաև Եդեմի տեղադրությունը «արևելքի կողմում», որի վերաբերյալ արդեն խոսվել է «Արևի երկիրը» բաժնում: Ավելացնենք, որ Աստվածաշնչում դրախտը ներկայանում է որպես «Աստծո սուրբ լեռ» (Եզեկիել, 28, 13-14), ինչից կարելի է եզրակացնել Եդեմի լեռնային վայր լինելը:

Եդեմի կարևոր բնութագրիչներից մեկը մայր գետն է, որը բաժանվելով ճյուղերի՝ ոռոգում է դրախտն ու շրջակա երկրները: Մայր գետի մասին պատկերացումները վկայված են նաև Հին Կտակարանից ավելի վաղ գրի առնված աղբյուրներում: Ուգարիթի (հյուս. Սիրիա) Գ. ա. 14-13-րդ դարերով թվագրվող բնագրերում գերագույն Աստված Խուտի կացարանը, որն ուգարիթյան հավատալիքների համաձայն՝ եղել է ոչ միայն գերագույն աստծու բնակատեղին և աստվածների ժողովի վայրը, այլև աշխարհաբանական կենտրոնը², նկարագրվում է մեծ Գետի ակունքներում (ինչը համահունչ է աստվածաշնչյան պատկերացումներին):

«Գլղզամեշ» էպոսի արադական տարբերակում ջրիեղելից փրկված հերոսին աստվածներն անմահություն շնորհելով՝ բնակեցնում են «գետերի բերանի մոտ»³: Այստեղ «գետերի բերանը» նույնիմաստ է «գետերի ակունքի» հետ, քանի որ հնագույն միջագետքյան պատկերացումների համաձայն, գետերը (այդ թվում՝ Եփրատը, Տիգրիսը, նրանց ակունքը) բխում էին համաշխարհային ստորերկրյա օվկիանոսից, և այնտեղից երկիր արտահոսելու տեղը գետաբերան էր ստորերկրի ու ակունք երկրի համար⁴: Նույն աղբյուրը ներկայացնում է փրկված հերոսի բնակավայրը՝ անմահության երկիրը, որը Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում էր, Մաշու (Մասիուս, Մասիոն) լեռներից հյուսիս⁵, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհում: Ուշագրավ է, որ ջրիեղելի մասին պատմող շումերական բնագրում փրկված հերոսին աստվածները բնակեցնում են Թիլմուն (Դիլմուն) երկրում, «որտեղից ծագում է արևը»⁶: Արևի կացարանի, ծագման ու մայրամուտի

¹Եդեմի՝ Հայաստանում գտնված լինելու վերաբերյալ մինչև մեր դարասկիզբը հայտնված տեսակետների քննարկումը տես Ինժինեան, 1835, էջ 244-271; Ալիշան, 1904, էջ 1-16, 249-254:

²Lipinski E., 1971, p. 41-57; Пилипчан, 1987, с. 56, 85.

³ՀԱՊ, էջ 161; ПП/ІВ, с. 217; ANET, p. 95; MM, p. 116. ՀԱՊ-ում նշված է «գետաբերանի մոտ», ինչը ճիշտ չէ. պետք է լինի «գետերի բերանի» մոտ:

⁴Հմտ. Lipinski, 1971, p. 51.

⁵ՀԱՊ, էջ 143-144; ПП/ІВ, с. 200-202; ANET, p. 88-89; MM, p. 97-98.

⁶The Deluge (tr. S.N.Kramer), ANET, p. 44; Крaмep, 1965, с. 180; ETCSL, 1.7.4.

տեղի վերաբերյալ պատկերացումներին արդեն անդրադարձել ենք, իսկ Թիլմունի՝ շումերական դրախտի մասին խոսք կլինի հաջորդ բաժնում: Այստեղ միայն արձանագրենք, որ ջրհեղեղի պատմության շումերական և աքադական տարբերակներում փրկվող հերոսը բնակություն է հաստատում դրախտում՝ գետի ափունքի կամ գետաբերանի մոտ, որն անմահության երկիրն էր (վերջինիս մասին մանրամասն տե՛ս «Անմահության որոնումներում. Հայոց երկրի ճանապարհը» բաժնում):

Մարդու արարման և աշխարհում նրա կոչման սյուժեներ ենք գտնում միջագետքյան մի շարք բնագրերում (գրի առնված Հին Կտակարանից դարեր առաջ), որոնցից առանձնապես նշելի են շումերական «Էնկի և Նինմախ»¹ և աքադական «Ատրախասիս»² վիպասքերը: Միջագետքյան ավանդության համաձայն, մարդու արարումից առաջ աստվածներն իրենք էին կատարում երկրային աշխատանքները: Ըստ շումերական «Էնկի և Նինմախ» վիպասքի՝ դա տեղի էր ունենում Հարալի երկրում: Դժվարություններով ու ձախողություններով լի աշխատանքից ազատվելու նպատակով աստվածները ժողով են գումարում և խնդրում մայր դիցունիում՝ ստեղծել մարդկային ցեղը, որը կաշխատեր ու կազատեր աստվածներին հոգսից: Նինմախ աստվածուհին համաձայնում է և աստվածներից իմաստնագույնի՝ Հայա-Էնկիի հետ ձեռնամուխ լինում մարդու արարմանը: Երկու աստվածները կավից ստեղծում են մարդուն և «կյանքի շուն»՝ հաղորդում նրան: Մարդու՝ կավից կերտվելով ու «կյանքի շուն» ստանալով ստեղծվելու մոտիվը հետագայում արտացոլվել է նախաստեղծ Ադամի պատմության մեջ և տարածում գտել հին եբրայական, քրիստոնեական ու մահմեդական կրոնական պատկերացումներում: Ուշագրավ է, որ շումերական ավանդազրույցը փորձում է յուրովի մեկնաբանել մարդկանց արատավոր տեսակների ծագումը: Նշված վիպասքի համաձայն՝ մարդու արարումից հետո աստվածները հավարվում են խնջույքի՝ նշելու նոր ստեղծագործության ծնունդը, որի ժամանակ հարթած արարչագործ աստվածները կրկին փորձում են մարդ ստեղծել: Հարբածության պատճառով ձախողվելով՝ նրանք ստեղծում են անկատար էակներ՝ չճնդաբերող կին, անսեռ մարդ և այլ արատներով մալուկանց տեսակներ: Այսինքն՝ ի ծնե արատավորությունը հին միջագետքյան աշխարհընկալումներում համարվում էր արարչագործության մեջ աստվածային սխալի արդյունք: Մարդկանց զույգերով ստեղծելով՝ աստվածները սահմանում են նրանց ճակատագիրը. որ այր ու կին «այսուհետ հավիտյան» ապրեն միասին, շարունակվի մարդկային ցեղը, որի կոչումն է մշակել հողը, զբաղվել անասնապահությամբ և այլ աշխատանքներով, ստացված բարիքների զոհաբերությամբ կերակրել աստվածներին, կառուցել նրանց պաշտամունքի տաճարներ և երկրպագել հա-

¹ETCSL, I.1.2.

²Atrahasis (tr. E.A.Speiser, A.K.Grayson), ANET, p. 104-106, 512-514; MM (tr. St. Dalley), p. 1-38; "Когда боги, подобно людям..." (Сказание об Атрахасисе), ЯОТСС, с. 51-75 (пер. В.К.Афанасьевой).

վատարմորեն. մարդը մահկանացու է, իսկ նրա գործն՝ անցողիկ (նշված գաղափարները բազմիցս արտահայտված են նաև Հին Կուսկարանի գրքերում):

Միջագետքյան արարչավայրի տեղը գտնելը մեծ դժվարություն չի հա-
րուցում. բանի որ մեզ արդեն հայտնի է Հարալի երկրի տեղը (Հայկական
լեռնաշխարհ), ուր բնակվում էին աստվածները մայրա՝ արարումից առաջ
(տե՛ս «Ոսկեբեր երկիրը Հարալի» բաժնում): Բացի այդ, հայտնի է նաև
աստվածների ժողովի վայրն՝ ըստ միջագետքյան (ինչպես և ուգարիթյան
ու աստվածաշնչյան) հավատալիքների, որը նույնպես գտնվել է Հայաս-
տանի լեռներում:

Հատկանշական է, որ դրախտի պատկերումը՝ կապված երկու մեծ
գետերի (Եփրատի ու Տիգրիսի) լեռնային ակունքի հետ, հանդիպում է
ինչպես միջագետքյան, այնպես էլ Հայկական լեռնաշխարհի և հյուսիսային
Կովկասի հնագիտական հուշարձաններում¹. ինչը ևս հավաստում է նշված
տարածքների հնագույն պատկերացումներում դրախտի՝ մեր լեռնաշ-
խարհում ներկայանալը:

Հասկանալիորեն, Հայաստանի՝ արարչագործության կենտրոն, դրախ-
տավայր, մարդկության բնօրրան լինելու մասին պատկերացումները պետք
է տարածված լինեին նախնառաջ հայ իրականության մեջ: Այդ մասին
վկայություններ են պահպանվել ինչպես վաղ միջնադարյան հայ մա-
տենագրության էջերում, այնպես էլ ժողովրդական ավանդազրույցներում:
Արդեն անդրադարձել ենք «Աշխարհացոյցում» Բարձր Հայքին տրված
բնորոշմանը. «...բարձր է ոչ միայն Մեծ Հայքի մնացած մասերից, այլև՝ ողջ
աշխարհից, այդ պատճառով էլ նրան աշխարհի գագաթ են կոչել: Նա գե-
տեր է արծակում աշխարհի չորս կողմերը. (Բարձր Հայքից) սկիզբ են առ-
նում չորս խոշոր գետերը»² ... Իսկ Բարձր Հայքի Մեծ լեռը, Փավստոս Բու-
զանդի վկայությամբ, համարվել է «աստվածների տեղ»³: Բացի աստվա-
ծաբնակ և աշխարհում բարձրագույնը լինելը, հատկանշական է Բարձր
Հայքի՝ աշխարհի չորս կողմերը (չորս) գետեր արծակելը, ինչը նույնանում
է դրախտի մասին առաջավորասիական և, հատկապես, աստվածաշնչյան
(Եդեմից բխող չորս գետերը) պատկերացումներին: Բարձր Հայքի հարևա-
նությամբ ձգվող Բյուրակնի (Բինգյուլի) լեռնազանգվածը մինչև մեր ժամա-
նակները պահպանված հայկական ավանդազրույցներում համարվել է
աստվածաստեղծ դրախտավայր⁴, իսկ Բյուրակնի գլխավոր գագաթ Սեր-
մանց (Սրմանց) լեռը «Աշխարհացոյցում» (ինչպես Բարձր Հայքը) կրել է
«աշխարհի գագաթ» պատվաւորաւորսը⁵: Աշտիշատի Վահագնի մեխյանի
մոտակայքում Փավստոս Բուզանդը և Մովսես Խորենացին հիշատակում

¹Ավետիսյան, Բորիսյան, 1999, էջ 34:

²Երեմյան, 1963, էջ 106; Անանիա Շիրակացի, 1979, էջ 291:

³Փավստոսի Բուզանդացույ, 1912, էջ 272:

⁴Նանանյան, 1969, էջ 21-22 և 422:

⁵Երեմյան, 1963, էջ 107-108; Անանիա Շիրակացի, 1979, էջ 293:

են «Հացեաց դրախտ» կոչվող վայրը¹, ուր Գրիգոր Լուսավորիչը կատարել է հայոց գորքի մկրտությունը: Հայտնի է, որ հայ իրականության մեջ քրիստոնեության մուտքն ամենուր ուղեկցվում էր նախորդ կրոնի ոչնչացմամբ և վերջինիս հիմքի վրա համահման քրիստոնեականի կառուցմամբ: «Հացեաց դրախտ» անվանումն իր մեջ կարող էր պահպանված լինել այդ վայրի դրախտի մասը կազմած լինելու մասին հիշողությունը, իսկ հենց այնտեղ հայոց գորքի մկրտությունը՝ խորհրդանշել նոր կյանքի սկիզբը:

Դրախտի՝ Հայաստանում գտնված լինելու մասին է խոսում նաև Եղիշեն «Արարածոց մեկնություն» աշխատության էջերում՝ ելնելով Աստվածաշնչի մեկնության դիքերից²:

Դեռ անցյալ դարում, ի մի բերելով Աստվածաշնչի, մատենագրական տեղեկությունների և ժողովրդական գրույցների տվյալները, Ղևոնդ Ալիշանը փորձել է տալ դրախտի տեղագրությունը՝ հանգելով հետևյալ պատկերին: Ըստ նրա, դրախտը գտնվել է Բարձր Հայք նահանգի և հարակից տարածքներում՝ հարավում սահման ունենալով Հայկական Տավրոսի լեռները, արևմուտքում՝ Եփրատը, հյուսիսում՝ Տայք նահանգի Պարտիզագգիոր գավառը (գավառանվան մեջ Ալիշանը պահպանված է համայնում Եղենի պարտեզի մասին հիշողությունը), արևելքում՝ անցել Այրարատ և Տուրքերան նահանգներով³ (տե՛ս քարտեզ II-ը): Եթե այսօր էլ մեր ունեցած տվյալները տեղադրենք քարտեզին, կստանանք նույն սահմաններն այն տարածքի համար, ուր հին առաջավորասիական պատկերացումների համաձայն, գտնվել է դրախտը, որում Աստծո պատկերով ու մամուրյաժը արարվել են մարդկության առաջնեկները...

ՇՈՒՄԵՐԱԿԱՆ ԴՐԱՒՏԻ ԱՌԵՂԾՎԱԾԸ

Նախորդ էջերում արձանագրեցինք, որ Հայկական լեռնաշխարհը Առաջավոր Ասիայի վաղագույն հոգևոր ընկալումներում պատկերացվել է իբրև մի տարածք, որում ի սկզբանե բնակվել են աստվածները, ուր և արարել են առաջին մարդկանց: Առաջիկա ակնարկներում մենք դեռ կտեսնենք, որ նույն պատկերացումներում Հայաստանն ընկալվել է ոչ միայն որպես մարդկության բնօրրան, այլև՝ վերածննդի երկիր (ջրհեղեղից հետո), ուր պահվում են անմահության ու իմաստության խորհուրդները: Աշխարհը ընկալումային այս համատեքստում, թվում է, թե շումերական աղբյուրներում իբրև դրախտ հանդես եկող Թիլմուն (Դիլմուն) երկիրը ևս առանց երկմրտանքի պետք է տեղադրել Հայկական լեռնաշխարհում: Սակայն այդ երկիրը հիշատակվում է միջագետքյան մի շարք ոչ դիաբաբանական բնույթի

¹Մովսիսի Խորենացու, 1913, էջ 272; Փավստոս Բուզանդ, 1968, էջ 96, 100:

²Խաչիկյան, 1992, էջ 245:

³Ալիշան, 1904, էջ 10:

բնագրերում (Զ.ա. 25-6-րդ դդ.)¹, որոնց քննությունը բույլ չի տալիս Թիլմունը Միջագետքից հյուսիս տեղադրել: Ստացվում է տարօրինակ մի իրավիճակ. մի կողմից Թիլմունը դրախտավայր է, անեղծ ու սրբազան երկիր, ուր բնակվում են աստվածները, մյուս կողմից (ոչ դիցաբանական բնույթի բնագրերում) այն ծովային առևտրի կենտրոն է, և արքաներն, անգամ նվաճելով, հարկատու են դարձնում այն: Ի՞նչ առեղծված է սա, և ո՞րն է դրա լուծումը:

Ոչ դիցաբանական բնույթի արձանագայությունների հիման վրա Թիլմունն ամենահավանական և ընդունված տեղորոշումը Պարսից ծոցի Բահրեյան կղզիներում է²: Թիլմունի վերաբերյալ հաղորդումների հակասությունը լուծելու նպատակով Փ. Քորնուոլլը ժամանակին առաջադրեց մի վարկած, ըստ որի շումերական քաղաքակրթության նախակրողները բնակվել են Բահրեյան կղզիներում, ուստի դրանք շումերները համարել են դրախտ՝ կապված նախնիների պաշտամունքի հետ³: Սակայն միջագետքյան և Բահրեյան միևնույն (ուրեշյան) մշակույթին պատկանող իրերի նեյտրոնային վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ վերջիններս ավելի ուշ շրջանի և բերված են Միջագետքից⁴: Հետևաբար, այս տարբերակով ևս անհնար է լուծել դիցաբանական Թիլմունի տեղորոշման խնդիրը: Նկատենք նաև, որ ոչ դիցաբանական բնույթի բնագրերում Թիլմունը սովորաբար հանդես է գալիս Մագան և Մելուխա երկրների հետ, ինչը չի հանդիպում դիցաբանական բնագրերում:

1914թ. հայտնաբերված ջրիեղեղի մասին հնագույն՝ շումերական բնագրի համաձայն, աղետից փրկված հերոս Ջիուսուդրան («շումերական Նոյր») աստվածների կամքով բնակեցվում է Թիլմունում, «որտեղից ծագում է արևը»⁵: Այս արտահայտությունը պատճառ է դարձել, որ որոշ ուսումնասիրողներ Թիլմունը տեղադրեն Շումերից արևելք և հասցնեն մինչև Հընդկաստան⁶: Դա իրավացի լինել չի կարող, քանի որ, ինչպես տեսանք «Արևի երկիրը» բաժնում, շումերա-արադական պատկերացումների համաձայն՝ արևը ծագում էր Մաշու (Մասխուս, Մասխոն) լեռներից և մայրամուտին վերադառնում այնտեղ: «Գիլգամեշ» էպոսում ևս ջրիեղեղից փրկված հերոսը բնակվում է Մաշու լեռներից հյուսիս: Այսինքն՝ ըստ հնագույն միջագետքյան հավատալիքների՝ Թիլմուն-դրախտը նույն անմահության երկիրն է, ուր հասնելու համար պետք էր հաղթահարել «ճանապարհը դեպի Արատտա», իսկ վերջինս Հայաստանի տարածքում հիշատակված ա-

¹ Թիլմունին վերաբերող հիշատակությունների մասին տե՛ս Cornwall, 1946, p. 3f; Kramer, 1963(b), p. 112, 114, note 10 (և հղված գրականությունը); Биезен, 1984, с. 45-47, 170-175 և այլն:

² Այդ տեսակետի ձևավորման ողջ պատմության մանրամասները՝ սկսած 1879 թվից, տե՛ս Ջ. Բիբբիի վերոնշյալ աշխատության մեջ:

³ Cornwall, 1946, p. 4:

⁴ Lloyd, 1978, p. 62-64:

⁵ The Deluge (tr. S.N.Kramer), ANET, p. 44; Крамер, 1965, с. 180; ETCSL, 1.7.4.

⁶ Տե՛ս օրինակ՝ Kramer, 1963(b), p. 111-115:

ռաջին պետականությունն է: Եթե ասվածին ավելացնենք, որ Արատտան շումերական դյուցազնավեպում հայտնի է «աստվածային սուրբ օրենքների երկիր» մակերդրով, մաս համադրելի է Աստվածաշնչի Արարատի հետ¹ (որն, ինչպես և Եդեմը, գտնվում էր «սրենքի կողմում»), հասկանալի կդառնա, որ շումերների անմահության երկիր-դրախտը նույն Արատտան է կամ երկուսն էլ գտնվել են Հայկական լեռնաշխարհում:

Ստանում ենք երկու Թիլմուն հին Առաջավոր Ասիայում. դիցաբանական Թիլմունը՝ Հայկական լեռնաշխարհում և պատմական (ոչ դիցաբանական) Թիլմունը՝ Բահրեյնյան կղզիներում (Ք. ա. 25-6-րդ դդ.): Երկու նույնանուն երկրների մասին տեղեկությունները միասյուսվել են միջագետքյան բնագրերում, ինչն էլ դարձել է հին արևելագիտության ամենից առեղծվածային խնդիրներից մեկի ծագման պատճառը: Իսկ կապ ունե՞ն նույնանուն այդ երկրները: Եթե անունների համընկնումը պատահական չէ (ինչը քիչ հավանական է), կարելի է ենթադրել Հայկական լեռնաշխարհից բնակչության մի մասի արտագաղթ Բահրեյնյան կղզիներ, որի արդյունքում տեղի է ունեցել նաև տեղանվան փոխադրում: Ե՞րբ կարող էր կատարվել նման արտագաղթ: Վերջին սահմանագիծը կարող է լինել Ք.ա. մոտ 2500 թվականը, քանի որ այդ ժամանակվանից վկայված է Բահրեյնյան կղզիների Թիլմունը: Հնարավոր արտագաղթի ժամանակագրական առավել նախնական սահմանը կարելի է համարել Ք. ա. 6-5-րդ հազարամյակները, երբ շումերական քաղաքակրթության նախակրողները բնակվում էին Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և Միջագետքի հյուսիսային շրջաններում (հնագիտության մեջ հայտնի Հասսունյան մշակույթի տարածաշրջանում)²: Ի դեպ, շումերների համար Հայկական լեռնաշխարհի սրբազան լիճները կարող էր պայմանավորված լինել հենց ճշված հանգամանքով կապված նախնիների պաշտամունքի հետ: Ժամանակագրական այսպիսի մեծ ընդգրկման պայմաններում հնագիտության տվյալները թույլ են տալիս ավելի որոշակիացնել հնարավոր արտագաղթի ժամանակը: Տարիներ շարունակ Բահրեյնյան կղզիներում պեղումներ իրագործած Ջ. Բիթբին գրում է, որ այնտեղ հայտնաբերված վաղագույն շերտերը թվագրվում են Ք. ա. 28-րդ դարով³: Նույն այդ ժամանակաշրջանում է սկսվել Հայկական լեռնաշխարհից երբեք չտարածված մեծագույն արտագաղթներից մեկը, ինչի արդյունքում Հայաստանի վաղբրոնզեդարյան (հայտնի է նաև Կուր-արաքսյան, Շենգավիթյան և այլ անուններով) մշակույթի կրողները հյուսիսում հասան Հյուսիսային Կովկաս, հարավում՝ Պաղեստին (վերջինիս Բիթբեր-Կերակ հնավայրի անունով էլ հնագիտության մեջ կոչվում է տարածված մշակույթը)⁴: Ամենայն հավանականությամբ, այս իրողության հետ է

¹Մանրամասն տես Հավելված Ա-ում:

²В.К.Афанасьева, Первые земледельцы Нижней Месопотамии и Элама, ИДВ, ч. 1, с. 66-75.

³Битбин, 1984, с. 346 (ժամանակագրական աղյուսակը):

⁴Խանգաղյան, 1967, էջ 91-94 (և հղված գրականությունը):

կապվում նաև Բահրեյնյան Թիվունի հիմնումը: Ավելորդ չենք համարում նշել, որ Ք.ա. մոտ 28-րդ դարում Հայկական լեռնաշխարհից Միջագետքի հարավ կատարված արտագաղթը փաստվում է նաև շումերական գրավոր աղբյուրներով (դրան կանդրադառնանք այլ առիթով):

Կա կարծիք, որ Դիվունը (Թիվունը) պետք է նույնացնել Ուրմիա լճից հյուսիս-արևմուտք գտնվող Դիվմանի դաշտավայրի հետ⁴: Նման եզրահանգումն արվել է՝ հիմք ընդունելով անունների նմանությունը, և չի բացառվել Ք.ա. 25-6-րդ դարերի պատմական տեղեկությունների հետ հակասությունը: Բացի այդ, Դիվման տեղանունը չի հիշվում վաղ շրջանի աղբյուրներում և ենթադրվում է, որ այն ծագել է միջնադարում Հայաստան ներխուժած դեմիկների ցեղանունից⁵: Նշված հանգամանքները հաշվի առնելով քիչ հավանական ենք համարելու Դիվուն-Դիվման նույնացումը (հատկապես հիմք հազար տարում տեղանվան անփոփոխ մնալը)⁶:

ԱՆԴՐԱՇԽԱՐՀԸ

Սեպագիր դպրությունը ստեղծող շումերների լեզվում *kur* բառն ունի «լեռ, երկիր, լեռնային երկիր, բլրամի երկիր, անդրաշխարհ» իմաստները⁷. «Լեռ» և «երկիր» բառերի համարժեքությունը մասնագետներին հիմք է տվել եզրակացնելու, որ շումերական նախահայրենիքն, ի տարբերություն Միջագետքի հարավի, եղել է լեռնային տարածք, իսկ նույն տեղմինի վերաիմաստավորումն իբրև «բլրամի երկիր» և «անդրաշխարհ», թերևս, հետագա պատմական իրադարձությունների ազդեցության արդյունք է: Հատկանշական է, որ *kur*-ը ոչ միայն հասարակ գոյական է, այլև որոշակի մի երկրի անվանում: Վերջինիս մասին տեղեկությունների ուսումնասիրությունը հետաքրքրական է հայագիտության տեսանկյունից, հատկապես, Հայաստանի մասին հնագույն պատկերացումների ամբողջացման առումով:

Կուրն, ըստ շումերա-աքադական աղբյուրների, չափազանց հեռավոր մի երկիր է: Այդ երկրի տեղորոշման հարցում մեզ օգնում են շումերական «Նիևուրթա աստծո սխրանքներն ու գործերը»⁸ և «Ժաննանա ու Էբիխը»⁹ վիպակները: Առաջինի համաձայն, Կուր երկրի իրեշատեսք մեծագոր Ա-

⁴Այդ տեսակետը բանավոր գրույցի ընթացքում մեզ է հայտնել Գեորգ Ջանոյանը:

⁵ՀՀՀՏԲ, հ. 2, Ե., 1988, էջ 113:

⁶Ենթադրում ենք, որ Հայաստանում Թիվուն անվան հիշողությունը կարող է պահպանված լինել Կորդուքի Թման (նաև՝ Թմնիս) և Շոփքի Թմնիս տեղանուններում: Շոփքի Թմնիսը գտնվել է Եփրատի ափին և մտնում է Ալիշանի ուրվագծած դրախտի սահմանների մեջ, իսկ Կորդվագ աշխարհի Թմանը՝ Արարտու լեռան լանջին, որի հետ են կապվում համաշխարհային քրիեղեղի մասին մի քանի հին ավանդազրույցներ:

⁷Kramer, 1961, p. 76; B.K. Афанасьев, Кур, МНМ, т. 2, 1992, с. 29.

⁸van Dijk, 1983; Kramer, 1961, p. 79-82; Крaмep, 1965, с. 206-208; ETCSL, 1.6.2.

⁹Kramer, 1961, p. 82-83; ETCSL, 1.3.2.

սագ (աբադ. Ասակկու) աստծո դեմ մարտնչում է միջագետքյան պատերազմի ու երկրագործության աստված Նինուրթան, բայց պարտվելով՝ «թռչունի պես» փախչում է: Ի վերջո, նրան հաջողվում է հաղթել Ասագին, որի կացարանը (անդրաշխարհ Կուրը) Տիգրիսի ակունքների շրջանն էր (Հայկական Տավոս լեռնաշղթան): Միջագետքյան անդրաշխարհի տեղանքումը լիովին համապատասխանում է հնագույն հայկական համարժեք հավատալիքներին: Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ միջագետքյան անդրաշխարհի տիրակալ Ներգալի անունը փոխարինված է Անգեղով (Թագավորաց Դ., 17,30), ինչը ցույց է տալիս վերջինիս նույն դերը կատարելը հայոց հին դիցաբանում: Իսկ Անգեղի պաշտամունքի կենտրոնը՝ Անգեղ տուն գավառը գտնվում էր հենց Արևմտյան Տիգրիսի ակունքներում (Աղծնիք մահանգում):

«Ինաննան ու Էրիխը» վիպասքում ևս ներկայացվում է միջագետքյան աստծո պայքարն ընդդեմ Կուրի, որն այս անգամ հանդես է գալիս Էրիխ լեռան տեսքով¹: Վերջինս գտնվում է Լուլլուրի երկրում՝ Ուրմիտ լճից հարավ², ինչը ցույց է տալիս, որ, ըստ միջագետքյան հավատալիքների, այդ շրջանը ևս մտնում էր անդրաշխարհի վերգետնյա սահմանների մեջ: «Ոսկեքեր երկիրը Հարալի» բաժնում արդեն ասվել է, որ Հայկական լեռնաշխարհում գտնվող Հարալին ևս իրական պատմական տարածք լինելով՝ մախ համարվել է աստվածների բնակավայր, այսպե՛ս անդրաշխարհ: Այդ առումով ուշագրավ է հին միջագետքյան աշխարհընկալումներում Հայկական լեռնաշխարհի աստվածայնության ընկալման երկակիությունը՝ և՛ դրական, և՛ բացասական բնորոշումներով: Ընդ որում, դրականը (աստվածների ու անմահության երկիրը, դրախտը) գտնվում էր հյուսիսում, իսկ բացասականը՝ նրանից հարավ, դրա համար էլ անմահություն որոնող հեռուսը Միջագետքից պետք է անցներ Մաշու լեռները, որն աստվածների ու մարդկանց աշխարհի սահմանագիծն էր, հաղթահարել մութ աշխարհն ու մահվան ջրերը և նոր միայն հասներ հավիտենական երանության երկիր: Նույնպիսի դիրք ունեն մաև դրախտն ու անդրաշխարհը հայկական հավատալիքներում. Բարձր Հայքը՝ հյուսիսում, Անգեղ տունը՝ հարավում (ավելի մանրամասն տե՛ս ստորև):

Փոքր-ինչ շեղվելով նյութից՝ ցանկանում ենք մեկ անգամ ևս ընդգծել շումերա-աքադական աղբյուրների (այդ թվում՝ անդրաշխարհ Կուրին վերաբերող) ուսումնասիրության կարևորությունը հայագիտության համար և մի քանի նկատառումներ, որոնք կարող են զարգացվել հետագայում: Ասագ (Ասակկու) աստվածը, որի կացարանը (իմա՝ պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը) Հայկական Տավոսն էր, կարող էր հայաստանյան բազում այլ աստվածների մման իր անունը թողնել Հայոց Բուն տոմարում. հայկական օրացույցի ամսվա 17-րդ օրանունն է «Ասակ»³: Հայաստանի տարբեր

¹Kramer, 1961, p. 82-83; ETCSL, 1.3.2.

²Լուլլուրի մասին տե՛ս Klengel, 1966, S. 349-371:

³Անանիա Շիրակացի, 1979, էջ 257:

վայրերում պահպանվել են «ասակ» հիմքով բազմաթիվ տեղանուններ: Հնարավոր է ենթադրել նաև այս դիցանվան կապը Աստվածաշնչում Հայաստանին տրված «Ասբանագյան» անվան հետ. ըստ Ծննդոց գրքի (10, 3), Թորգոմն ու Ասբանագը եղբայրներ էին: Սրանց կողքին անհետաքրքիր չէ նշել, որ, ըստ Ղևոնդ Ալիշանի բերած վկայության, հայերը հնում կոչվել են «սակեր» (հմմտ. Սկայորդի=Հայկազն, (հ)սկայք=հայք)¹: Իսկ Ասագի ծննդյան պատմությունը բազմաթիվ մանրամասներով բնագրային նմանություններ ու համապատասխանություններ ունի Վահագնի ծննդյան հիմնի հետ (համադրումը՝ Արմեն Պետրոսյանի): Կուրի հետ կարող է առնչվել Հայկական լեռնաշխարհում Վանի թագավորության և ավելի վաղ ժամանակաշրջաններում մեծ տարածում ստացած հնդեվրոպական Կուեռա աստծո պաշտամունքը² (թեպետ այդ մասին հրատարակված աշխատանքներ չկան, նման կարծիքի են մեր գիտնականներից շատերը): Կուեռան Կուառ անվամբ հիշվում է Ջենոբ Գլակի և Հովհան Մամիկոնյանի կողմից՝ որպես Վահագն-Գլխանեի և Աստղիկ-Անահիտ-Դեմետրի ավագ որդին³: Թերևս կարելի է շարունակել քեմային վերաբերող նկատառումների շարքը (որոնց մի մասը կարող է և մերժվել հետագայում), սակայն ասվածը բավարար համարելով՝ անցնենք համաշխարհային ջրիեղեղի մասին ավանդապատմությունին:

«ԵՐԲ ԶՐՀԵՂԵՂԸ ՍՐԲԵՅ ԱՍԵՆ ԲԱՆ»...

Աշխարհակործան ջրիեղեղի մասին բազմաթիվ հիշատակումներ են պահպանվել տարբեր մայրցամաքներում ապրող ժողովուրդների ավանդազրույցներում⁴: Դրանց մեջ առանձնանում են մի խումբ պատմություններ, որոնք սյուժետային մանրամասներով առավել մոտ ու կապված լինելով՝ գրի են առնվել հին Առաջավոր Ասիայում:

Մեծ ջրիեղեղի մասին գրի առնված հնագույն պատմությունը շումերականն է, որը գլխական աշխարհին հայտնի դարձավ 1914 թվականին⁵: Մինչ այդ՝ 1872 թվականին, Ջ. Սմիթը հրատարակել էր ջրիեղեղի մասին բաբելոնյան (աքադական) պատումը՝ «Գիլգամեշ» էպոսի 11-րդ պնակիտը⁶, որն իր մանրամասներով գրեթե նույնանում է Աստվածաշնչի պատմության հետ: Երկու պատմությունների համաձայն էլ մարդկանց սրբապղծությունը սպառում է աստվածային համբերությունը, ինչի արդյունքում մարդկությունը դատապարտվում է կործանման՝ ջրիեղեղով: Սակայն

¹Ալիշան, 1904, էջ 55-57:

²Կուեռա-Կուառի պաշտամունքի մասին տե՛ս Հմայակյան, 1990, էջ 152-166:

³Դիցանունների համաթեքության վերականգնումը տե՛ս Խալաթյան, 1893, էջ 20-27, 54-60; հմմտ. Հմայակյան, 1990, էջ 154-160:

⁴Դրանց մեծագույն մասը տե՛ս Փրեքեր, 1985, с. 63-159:

⁵ANET, p. 42-44; Крамер, 1965, с. 175-180; ETCSL, 1.7.4.

⁶ՀԱՊ, էջ 155-165; ПП/ІВ, с. 211-220; ANET, p. 88-89; MM, p. 109-120.

աստվածային ամենատես ու արդարադատ աչքից չեն խուսափում մի քանի բարեպաշտներ, որոնք փրկվում են տապանով՝ հանգրվանելով լեռան կամ լեռների վրա: Ջրիեղեղի ավարտը փրկվածներն իմանում են տապանից թոշումներ արձակելու միջոցով:

Աստվածաշնչում փրկության վայրը Արարատի լեռներն են (Ծննդոց, 8, 1-4), իսկ «Գիլգամեշ» էպոսում՝ Նիմուշ (այլ ընթերցմամբ՝ Նիսիր)՝ լեռն Հայկական լեռնաշխարհի հարավում: Որ միջագետքյան և նրանից ծագող ավանդություններում Հայաստանն է հանդես գալիս որպես փրկիչ տարածք, ակնհայտ է նաև Բերոսոսի (որի մասին խոսվել է «Աստվածների մոտ» Հայաստան» բաժնում), Ալեքսանդր Բազմավեպի, Աբյուդենոսի², Հիերոնիմոս Եգիպտացու, Մնասեասի, Նիկողայոս Դամասկոսցու, Հովսեպոս Փլավիոսի, Եվսեբոս Կեսարացու և այլոց հաղորդումներից³: Ուշագրավ է, որ դուրանյան ջրիեղեղի պատմությունը ևս (նույնպես՝ առաջավորասիական ծագում ունեցող) Հայաստանի հարավը Ջուղի լեռն է համարում փրկության վայրը. «Եվ ջուրը նվագեց, կատարվեց Աստծո դատաստանը, և այն (տապանը - Ա.Մ.) կանգ առավ Ջուղի լեռան վրա» (‘Լուրան, 11, 47): Նույն շրջանում է հանգրվանում տապանը նաև Խորենացու վկայակոչած Ուլիմպիոդորոս Փիլիսոփայի հին անգիր գրույցներում⁴: Իսկ ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրներում Կորյվաց լեռների տարածքում հիշատակվում է Արարտու լեռ⁵:

Ջրիեղեղի մասին շումերական բնագրում, թերևս վնասվելու պատճառով, բացակայում է փրկարար տարածքի անունը: Բարեբախտաբար, այդ բացթողումը հնարավոր է լրացնել շումերական մեկ այլ բնագրի հաղորդմամբ, որում Արատտա երկրի ժողովույրին տրվում է հետևյալ բնորոշումը.

Նրանք, որ կանգնեցին ջրիեղեղի մեջ,

¹Ավանդաբար ընդունված է տեղանվան Նիսիր (Նիցիր) ընթերցումը, սակայն ելնելով որոշ փաստերի առկայությունից՝ առաջարկվել է ավելի նախընտրելի համարվող Նիմուշ ընթերցումը (Lambert, 1986, p. 185-186):

²Ալեքսանդր Բազմավեպի և Աբյուդենոսի հատվածները (որոնց սկզբնաղբյուրը Բերոսոսն է) մեզ են հասել Եվսեբոս Կեսարացու երկի միջոցով. Ալեքսանդր Բազմավեպ՝ «... և եթե տեղին՝ յորում վայրի ելեալ կային, Հայոց աշխարհն է»: Աբյուդենոս՝ «... և նաև երթեալ յաշխարհն Հայոց դադարեք. և, ի փայտից դեղ օգնականութեան բնակչաց աշխարհին պարգևեր» (տե՛ս Եսեբի Պամփիլեայ Կեսարացույ, 1818, էջ 18 և 25): Հիերոնիմոս Եգիպտացու («որը գրել է Փյունիկիայի հնախոսությունը»), Մնասեասի տեղեկությունների մասին մեզ հաղորդում է Հովսեպոս Փլավիոսը, որը մեջբերում է նաև մի հատված Նիկողայոս Դամասկոսցու երկից (Հովսեպոս Փլավիոս, Հրեական հնախոսություն, էջ 54-55): Ն. Դամասկոսցու հաղորդմանը կանդրադառնանք Հավելված Բ-ում:

³Եվսեբոս Կեսարացու, Հիերոնիմոսի, Եվստատիոս Ամսիոքցու, Հովհան Ոսկեբերանի, Թեոդորետոսի, Իսիդոր Սևիլացու, Եպիփանի մեկնաբանական երկերի համապատասխան հատվածները՝ հղումներով՝ տե՛ս Ինգլիզեան, 1947, էջ 9-21:

⁴Մովսիս Խորենացու, 1913, էջ 25-26: Մովսես Խորենացի, 1981, էջ 105-106:

⁵Հիշատակվում է Աշուրնասիրապալ II-ի կողմից (նաև Արարադի, Արրեդի տարբերակներով), տե՛ս Ляконов, 1951, N 2, с. 285, 289, прим. 12:

այն ժամանակ, երբ ջրիեղելը սրբեց ամեն բան¹...

Արատտան Հայկական լեռնաշխարհի մինչ օրս հայտնի առաջին պետությունն է (վկայված Ք.ա. 28-րդ դարից), որը թե՛ անվամբ, թե՛ տեղագրություն և թե ջրիեղելի հետ կապված ավանդությանը գուգադրելի ու նույնական է Աստվածաշնչի Արարատի հետ: Արատտա-Արարատը փրկիչ երկիր է հանդիսանում ինչպես շումերական, այնպես էլ աստվածաշնչյան աշխարհընկալումներում: Ընդ որում, Աստվածաշնչի համաձայն՝ Արարատի լեռներում կնքվեց Աստծու և մարդկության հավիտենական ուխտը, որի խորհրդանշանը դարձավ ծիածանը (Ծննդոց, 9, 12-13)...

Գալով փրկարար տապանի հանգովանառելին՝ նշենք, որ թե հին հեղինակները և թե՛ սերնդեսերունդ փոխանցված ավանդազրույցները մատնանշում են իջման երկու շրջան՝ Հայաստանի հարավը (Կորդվաց լեռներ) և լեռնաշխարհի կենտրոնում գտնվող Մեծ Մասիս-Արարատը: Սկզբնաղբյուրների մի խումբ էլ պարզապես նշում է, որ փրկության նավն իջել է Հայաստանի լեռներում՝ առանց որոշակիացնելու տեղը: Երեք դեպքում էլ վկայում է հնագույն առաջավորասիական իռզևոր ընկալումներում Հայաստանի հանդես գալն իբրև մարդկության վերածննդի երկիր, նոր մարդկության հայրենիք: Ջրիեղելից հետո մարդկության վերապրումը յուրօրինակ մի նոր արարչագործություն էր, և ոչ պատահականորեն այն տեղի է ունենում մարդկության արարման վայրում՝ Հայկական լեռնաշխարհում: Պատահական չէ նաև, որ հնում մի շարք ժողովուրդների դիցա-վիպական պատկերացումներում առաջին մարդու ծննդավայրն ու ջրիեղելից փրկվելու տեղը համարվել են երկրի պոլսը, ուր գտնվում էր աշխարհի առանցքը, որը և աշխարհի կենտրոնն էր²: Հենց այդպիսի ձևակերպմամբ է պահպանվել ջրիեղելի պատմությունը Թովմա Արծրունու մոտ. «Աստվածային հրամանը կատարվելուց հետո ալեմուփ ջրերը տապանը բերեցին արևելք՝ աշխարհի կենտրոն, և այն նստեց Կորդվաց լեռների: Եվ նահապետը գոհության զոհեր մատուցեց Աստծուն, որը խոստացավ այլևս նույնը չհատուցել աշխարհին, հավիտենական ուխտ հաստատեց՝ «Իմ աղևոր պետը է, դնեմ ամպի մեջ», որը ծիածանն է, որ ոմանք համարում են ամպից գաղված հուր, իսկ կռապաշտների որդիները՝ Արամագրի գոտի»³...

Աշխարհակործան ջրիեղելի մասին ավանդազրույցներ են գոյություն ունեցել նաև մախաբրիստոնեական Հայաստանում: Մի գրույցի համաձայն՝ հայոց Արամագը և քաղղեացվոց Թրուջան աստվածների միջև բշնամություն կար, և Արամագըը հաղթելով՝ ջրախեղդ արեց Թրուջանին⁴ (սա, բերևա, Հայաստան-Միջագետք հնագույն հարաբերությունների արտացոլումն է դիցաբանության լեզվով): Մեկ այլ պատումի համաձայն՝ Շիր Կաթինը երկնքի պատռվածքն է, որից թափվել է ջրիեղելը երկրի վրա և բո-

¹Kramer, 1952, p. 42-43; Канева, 1964, с. 218; Cohen, 1973, p. 140.

²Топоров В.Н., Пун земли, МНМ, т. 2, 1992, с. 350.

³Թովմա Արծրունի և Անանուն, 1985, էջ 32-33:

⁴Ալիշան, 1904, էջ 44:

դել իր հետքը երկնքում՝ ի տես մարդկանց¹ : Հայկական ավանդությունը յուրօրինակ մի փառաբանություն-օրհներգ է Մեծ Մասիսին. փրկարար տապանին հայոց լեռները խորհուրդ են տալիս գնալ դեպի մայր լեռը, որ մեծ ու բարձր է բոլորից² :

Քրիստոնեության ընդունումից հետո հայկական ավանդադրույցները (որոնց մի մասը մոռացվեց) միաձուլվեցին աստվածաշնչյան պատմության հետ, և ձևավորվեց մի նոր ավանդավեյ, որը դեռևս կարիք ունի համակողմանի ուսումնասիրության (տես նաև Հավելված Բ-ում) :

ԱՆՍԱՀՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՆՈՒՄՆԵՐՈՒՄ. ՀԱՅՈՑ ԵՐԿՐԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ

Աստվածաշնչի հայտնի պատմության համաձայն՝ Աստված Եղեմի կենտրոնում տնկեց կենաց, բարու և չարի իմացության ու բազմաթիվ մրդ-գատու ծառեր՝ պատվիրելով ուտել միայն մրգատու ծառերի պտուղները : Օձի միջամտության շնորհիվ առաջնաստեղծ մարդիկ ճաշակեցին բարու և չարի իմացության ծառի արգելված պտուղը, բացվեցին նրանց աչքերն, ու աստվածների նման նրանք ճանաչեցին բարին ու չարը : Եվ զգուշանալով, որ մարդիկ կճաշակեն նաև կենաց ծառի պտուղը, կանմահանան ու կաստվածանան, Աստված վտարեց մարդկանց դյախտից և դեպի կենաց ծառը տանող ճանապարհներին պահապան դրեց քերովքեններին ու բոցեղեն սուրը (Ծմնդոց, 2, 8-3, 24) :

Աստվածաշնչյան ընկալմամբ՝ աստվածայինն ու կենդանականի միջև կա երկու խոշոր անջրպետ՝ իմաստությունն ու անմահությունը : Երկու աստվածային հատկանիշները խորհրդանշող սրբազան ծառերն աճում էին դյախտում (որն արարչագործության ու աշխարհի կենտրոնն էր), որի տեղադրությունը Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի է վաղուց : Ուստի, Հայաստանի մասին աստվածաշնչյան պատկերացումների շարքում (դրախտ, մարդկության վերածննդի երկիր, Աստծո և մարդկանց հավիտենական ուխտի երկիր) պետք է ընդգծել իմաստության ու անմահության խորհուրդներ կրելը և :

Արդեն նշվել է, որ Հին Կտակարանի մի շարք սյուժեների ու պատկերացումների ակունքները կապվում են հին Միջագետքի հետ : Բացառություն չեն կազմում նաև իմաստության ու անմահության խորհուրդներին առնչվող թեմաները : Թե՛ Աստվածաշնչում և թե՛ միջագետքյան հնագույն բնագրերում մարդը հասու է լինում միայն իմաստությանը (օժտվում բանականությամբ), բայց մնում է մահկանացու՝ միջին դիրք գյուղելով աստվածա-

¹ Դանանալյան, 1969, էջ 7, 420 :

² Դանանալյան, 1969, էջ 12, 24, 26, 54 : Ուշագրավ է, որ այս սյուժեն տարածվելով՝ ընկել է ջրհեղեղի «կովկասյան տարբերակի» հիմքում, ըստ որի տապանը մախ բշվել է Կազբեկ լեռան կողմը և երկու կեսի բաժանել նրա գագաթը, հետո հասել Արարատ լեռանը և դադար առել նրա վրա (Դանանալյան, 1969, էջ 547) :

յինն ու կենդանականի միջև: Դրանով նա, սակայն, չդադարեց անմահության ձգտելուց, և հավիտենական կյանքի որոնումը դարձավ մարդու մշտական ուղեկիցը: Հնագույն միջագետքյան ավանդության մեջ անմահություն որոնող զխավոր հերոսը Գիլգամեշն է, որի մասին ասքերը գրի են առնվել հին աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով: Շումերական «Գիլգամեշն ու անմահության երկիրը» վիպերգում Գիլգամեշը որոշում է ուղևորվել անմահության երկիր, որին հասնելու համար Ուրու (Աբև) աստվածը նրան տալիս է «դեպի Արատտա ճանապարհը ցույց տվող» յոթ ուղեցույցներ¹: «Գիլգամեշ» էպոսի խեթական տարբերակում հերոսն ընկերոջ հետ մեկնում է անմահության որոնման՝ Եփրատի հոսանքն ի վեր²: Իսկ էպոսի բաբելոնյան տարբերակում Գիլգամեշը հաղթահարում է Մաշու լեռներն ու տասներկու ասպարեզ ձգվող թանձր խավարը, հասնում դրախտ հիշեցնող քարերի ալգին, ապա անցնում մահվան ջրերը, հանդիպում ջրիեղելից փրկված ու անմահություն ստացած հերոսին, նրա շնորհիվ ձեռք է բերում «անմահության ծաղիկը», որը վերադարձի ճանապարհին նրանից գողանում է օձը³: Ուշագրավ է, որ Աստվածաշնչում ևս մարդկությունը մահկանացու է դառնում օձի միջամտության հետևանքով:

Գիլգամեշի հետ կապված անմահության մասին պատկերացումները Առաջավոր Ասիայում պահպանվում են բավականին երկար. անմահության որոնման սյուժեում Գիլգամեշին փոխարինում է Ալեքսանդր Մակեդոնացին: Անմահության հասնելու համար Ալեքսանդր Մեծն, ըստ հունական վեպի (գրի առնված Ք.ա. 240թ.), բռնում է «ճանապարհը դեպի Հայոց երկիր, որտեղ ակունքն է Եփրատի ու Տիգրիսի»⁴: Նա հասնում է հրաշք-երկիր, ապա անցնում մութ աշխարհով, հանդիպում օրինյալ մեկին և հասնում կենաց աղբյուրին: Իսկ Ալեքսանդրի մասին սիրիական վեպում նրա ճանապարհին հիշվում է Մասիա լեռնաշղթան⁵: Փաստորեն հին արևելյան և հելլենիստական վիպական ավանդություններում «դեպի Արատտա ճանապարհը» փոխարինվում է «դեպի Հայոց երկիր ճանապարհով», Մաշու լեռները՝ Մասիա լեռնաշղթայով, երկու դեպքում էլ հերոսը գնում է դեպի Եփրատի (ու Տիգրիսի) ակունքները, անցնում խավարով, դրախտ հիշեցնող վայրով, ապա մութ աշխարհով կամ մահվան ջրերով, հանդիպում աստվածընտրյալ հերոսին և ստանում անմահություն: Իրականում երբևէ Հայաստան չմտած Ալեքսանդր Մակեդոնացին վիպական ավանդության մեջ բռնում է նրա ճանապարհը⁶, քանի որ հին առաջավորասիական

¹ՈՒԼԲ, c. 131; հայերեն թարգմանությունը՝ «Գարուն», 1994, N 4, էջ 90:

²MM, p. 127, note 32.

³ՀԱՊ, էջ 163-165; ՈՒԼԲ, c. 218-220; ANET, p. 88-89; MM, p. 119.

⁴Lipinski, 1971, p. 46:

⁵Lehmann-Haupt, 1927, S. 797-798; Lipinski, 1971, p. 47; Трпачев, 1924, c. 262-263; Ինգլիզեան, 1947, էջ 120:

⁶Նշենք, որ հայկական ավանդազրույցներում պահպանվել են և՛ Մակեդոնացու Հայաստան գալու, և՛ «մութ աշխարհով» «լույս աշխարհ» հասնելու, «անմահական ջուր» ձեռք բերելու սյուժեները (Դանանայան, 1969, էջ 279-282, 472):

հոգևոր ընկալումներում մեր երկրի հետ էին կապված դրախտայինին և անմահությանը վերաբերող պատկերացումները¹։

Նախորդ էջերում անդրադարձել ենք դրախտի՝ ըստ հին առաջավոր ասիական մի շարք աղբյուրների՝ Հայկական լեռնաշխարհում տեղորոշվելուն։ Նշվել է նաև, որ հայկական աղբյուրների համաձայն՝ դրախտը գտնվել է Բյուրակնի լեռների, Բարձր Հայքի ու հարակից շրջաններում։ Այդ տարածքի հետ են կապվում անմահության մասին բազմաթիվ հայկական ավանդազրույցներ, որոնց համաձայն Բյուրակնում էր աճում անմահության ծաղիկը (խոտը) և բխում անմահության աղբյուրը։ Դրանք կենդանացնում էին մեռյալին, բուժում անհույս հիվանդին, վերադարձնում կույրի տեսողությունը²։ Հատկանշական է, որ հայկական հնագույն պատկերացումներում դրախտ-անդրաշխարհի տեղայնացումը նույնն է, ինչ առաջավոր ասիական վերոհիշյալ զրույցներում։ Անմահության երկիր-դրախտը գտնվում էր անդրաշխարհից հյուսիս, և հարավից եկող անմահություն որոնող հերոսը նախ պետք է անցներ անդրաշխարհով։ Վերջինս, ըստ հայոց վաղնջական հավատալիքների, գտնվել է Հայկական Տավրոսի լեռնազանգվածում, Անգեղ տուն գավառի տարածքում։ Միջագետքյան աղբյուրներում իբրև անդրաշխարհի հանդես եկող Կուրը ևս տեղայնացվում է Հայկական Տավրոսում՝ Տիգրիսի ակունքների շրջանում։ Գիլգամեշը նախ անցնում է Մաշու (Մասի(ու)ս-Մասիոն) լեռները, որոնք ձգվում են Հայկական Տավրոսի հարավով, հաղթահարում խավար տարածությունը, դուրս գալիս հեքիաթային քարերի այգին, ապա անցնում մահվան ջրերով և հասնում նպատակակետին³։ Մաշու լեռներից հետո տասներկու ասպարեզ տարածվող խավարը, ինչպես ցույց է տվել Կ.Ֆ.Լեոնան-Հաուպտը դեռևս տասնամյակներ առաջ, Տիգրիսի բնական թունելն է, ուրի ելքի մոտ գտնված ասորեստանյան սեպագիր արձանագրություններում նշվում է այդ տարածքի՝ Տիգրիսի ակունքն ու «արևի ելքի և արևամուտի հզոր լեռները» լինելը⁴։ Քարերի այգու պատկերը հիշեցնում է Աստվածաշնչի Եգեկիելի մարգարեության (28, 13-14) դրախտի նկարագրությունը։ Իսկ մահվան ջրերի ու մութ աշխարհի տարածքը նույնանում է հայոց անդրաշխարհի՝ Անգեղ տան հետ։ Այն հաղթահարելուց հետո միայն հարավից եկողը

¹Հունական աղբյուրներում հիշվող Այա երկիրը, որտեղ իշխում էր արևի որդին և պահվում Ոսկե Գեղը, մեծ հավանականությամբ, նույնացվում է Հայաստ-Հայքի հետ (Ջահուկյան, 1987, էջ 285; Պետրոսյան, 1997, էջ 86-89; Մարտիրոսյան, 1997, էջ 24)։ Այա երկրի Ոսկե Գեղը կապվում է խեթական աղբյուրներից հայտնի մշտադալար Էա ծառի հետ, որից կախված ոչխարի գեղը խորհրդանշում էր բոլոր բարիքները (ЛГУН, с. 61)։

²Հանանայան, 1969, էջ 21-22, 422։ Նախաքրիստոնեական հայ իրականության մեջ կենաց ծառի և անմահության ծաղկի պաշտամունքի մասին կարող են վկայել մինչև 19-րդ դարի վերջերը պահպանված արևորդիների համայնքները, որոնք երկրպագում էին արևը, բարդին ու շուշան ծաղիկը (Бартоухян, 1967, с. 102-112)։

³ՀԱՊ, էջ 143-165; ПП/ВВ, с. 200-220; ANET, p. 88-97; MM, p. 96-120.

⁴Lehmann-Haupt, 1910, S. 430-462.

կարող էր հասնել հայոց դրախտաշխարհի՝ Բարձր Հայք և Բյուրակն:

Այսպիսով, թե՛ սյուժետային մանրամասների և թե՛ աշխարհագրական տեղայնացումների քննությունը ցույց է տալիս, որ հնագույն ժամանակներում Առաջավոր Ասիայում ստեղծվել և հեղենիզմի դարաշրջանում գոյություն է ունեցել անմահության մասին պատկերացումների մի համակարգ, որի համաձայն՝ հավիտենական կյանքի խորհուրդը պահվում էր Հայկական լեռնաշխարհում, ուստի և անմահություն տեղափոխվել էր Երեսնական վանական լեռնաշխարհում, ուստի և անմահություն տեղափոխվել էր Երեսնական վանական լեռնաշխարհում, ուստի և անմահություն տեղափոխվել էր Երեսնական վանական լեռնաշխարհում...

ԵՐԿԻՐՆ ԻՄԱՍՏՈՒԹՅԱՆ

Միջագետքյան հնագույն բնագրերի ու Աստվածաշնչի գաղափարա-սյուժետային առնչակցությունն ակնհայտ է նաև նախասկզբնական իմաստության թեմատիկայում: Ինչպես նշվեց, բարոյ և չարի իմացության ծառն, ըստ Հին Կտակարանի, գտնվել է Եդեմում՝ Հայկական լեռնաշխարհում, ուր և առաջին մարդիկ հաստ են դարձել իմաստությանը (Ծննդոց, 3, 1-7): Այդ առումով առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի շումերական բնագրերից մեկի հաղորդումը, որն իմաստության ու արվեստի ծագումը կապում է Հայկական լեռնաշխարհի հետ. «Իմաստությունն ու արվեստը ցած բերվեց Արատտայից»¹:

Հին միջագետքյան դիցաբանությունը Հայոց լեռնաշխարհի հետ է կապում աստվածներից իմաստագույնի՝ արարչագործ, իմաստության, համաշխարհային օվկիանոսի ու ստորերկրյա ջրերի աստված Հայա-Էնկիի պաշտամունքը: Նրա գլխավոր կացարանը գտնվում էր Աբգուում, որի վերերկրյա շրջանների՝ Հայկական լեռնաշխարհում գտնված լինելու մասին խոսվել է «Արարչագործության կենտրոնը» բաժնում: Միջագետքյան հավատալիքների համաձայն՝ Աբգուում էին բնակվում յոթ իմաստունները, որոնց Հայա-Էնկին ուղարկեց քաղաքակրթություն տարածելու մարդկանց մեջ: Նրանցից հատկապես հայտնի է Օաննեսի պատմությունը (շնորհիվ Բեյրութի գրադան), որը մինչ այդ կենդանիների նման ապրող Բաբելոնի ժողովրդին սովորեցրեց գիր, գիտություններ, շինարվեստ, երկրագործություն և այլն²: Շումերական աղբյուրներում իբրև քաղաքակրթության բնօրրան է հանդես գալիս նաև Հարալի երկիրը (տե՛ս «Ոսկեքեր երկիրը Հարալի» բաժնում):

Ի մի բերելով ասվածը՝ տեսնում ենք, որ արարչագործության կենտրոն, մարդկության ծննդի ու վերապրումի վայր, դրախտ ու անդրաշխարհի հանդիսացած և անմահություն շնորհող մեր լեռնաշխարհն, ըստ միջագետքյան պատկերացումների, եղել է նաև քաղաքակրթության բնօրրանը...

¹Alster B., Studies in Sumerian Proverbs, 1975, p. 128, n. 32(ըստ Berlin, 1983, p. 22):

²MM, p. 182-183; Schnabel, 1923, S. 253-256; B.K.Афанасьева, Оаннес, МНМ, т. 2, с. 234.

ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԸՆՏՐՅԱԼՆԵՐԸ՝ ՍՈՒՐԲ ՕՐԻՆԱՅ ԵՐԿՐՈՒՄ.
ՀԱՅԱ ԱՍՏԾՈ ՈՐԴԻՆԵՐԸ

Շումերական դյուցազնավեպում Արատտան հանդես է գալիս «աստվածային սուրբ օրինաց երկիր» պատվանուն-մակդիրով¹: «Աստվածային սուրբ օրենքներ» (շումերերեն՝ «մե») ասվածի տակ հասկացվում էին ոչ թե պարզապես օրենքները, այլ այն մեծագույր սրբազան ուժերը, որոնք կառավարում էին ողջ տիեզերքը, աստվածային ու մարդկային իրականության բոլոր ոլորտները: Այդ իսկ պատճառով առաջարկվում է շումերերեն «մե» բառը թարգմանել «էություն, լինելություն»²: «Աստվածային սուրբ օրենքներին» տիրակալն, ըստ շումերա-աքադական դիցաբանության, Հայան (Էնկին) էր՝ աստվածներից իմաստնագույնը, որի պաշտամունքն, ինչպես նշվել է, կապվում էր Հայկական լեռնաշխարհի հետ:

Միջազետքյան գրականության հաղորդումների համաձայն՝ սրբազան մեր լեռնաշխարհում, ուր տեղի էին ունեցել աշխարհարարման գլխավոր իրադարձությունները և պահվում էին տիեզերքը կառավարող սուրբ օրենքները, անմահության ու իմաստության խորհուրդները, բնակվում էին ոչ թե սովորական մահկանացուներ, այլ՝ ընտրյալ ժողովուրդ: Այդ մասին վկայություն է պահպանել շումերական դյուցազնավեպը.

Ժողովուրդն (Արատտայի), որ առավել է մյուս ժողովուրդներից,
Ժողովուրդը, որին Դումուզին ընտրեց մյուս ժողովուրդներից...³

Սա «ընտրյալ ժողովուրդ» հասկացության բացառիկ մի կիրառություն է ոչ միայն ժամանակի վաղեմության առումով, այլ հատկապես նրանով, որ «ընտրյալ» է համարում ոչ թե ժողովուրդն ինքն իրեն (ինչպես իբեաներն ու ճապոնացիները⁴, այլ՝ օտարը նրան, ընդ որում, հակառակորդ լինելով: Իսկ դա նշանակում է, որ մեր նախնիների աստվածընտրյալ լինելու մասին պատկերացումը գոյություն է ունեցել և ճանաչվել նաև Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից դուրս:

Նույն սկզբնաղբյուրը տեղեկություն է պահպանել աստվածընտրյալ մեր նախնիների՝ սեփական ճանապարհի գիտակցություն՝ առաքելություն ունենալու մասին, որը վկայվում է Արատտայի տիրակալի խոսքում.

Երբ պսակն Արատտայի՝

Բարեգութ լաման⁴ սուրբ օրինաց երկրի,

¹Շումերերեն kur-me-sikil-la արտահայտությունը թարգմանվել է տարբեր կերպ (տե՛ս օրինակ Kramer, 1952, p. 21; Канеца, 1964, с. 208, 210; Cohen, 1973, p. 123; Berlin, 1979, p. 57 և այլն): Քանի որ «մե» էին կոչվում աստվածային օրենքները, մենք նախընտրում ենք «աստվածային սուրբ օրինաց երկիր» թարգմանությունը:

²B. K. Афанасьева, Ме, МНМ, т. 2, 1992, с. 127.

³Kramer, 1952, p. 43; Канеца, 1964, с. 218; Cohen, 1973, p. 140 (թարգմանություններում կան ոչ էական տարբերություններ. մենք հետևել ենք վերջին երկուսին):

⁴Լամա է կոչվել հովանավոր աստվածությունն ընդհանրապես: Այս բնագրի մեկ այլ հատվածում (տող 221-225) նշվում է, որ Արատտայի տիրակալը նշանակված է իշխելու «տիեզերքի տիրուհու» Ինաննայի «սուրբ ձեռքով», ուստի հնարավոր է,

երկնային լուսե պսակի նման որոշեց ճանապարհն Արատտայի.
Այնժամ ես իմ մեծության մասին հաստատ իմացա...

Հին առաջավորասիական բնագրերը պահպանել են լեռնաշխարհի հետ կապված և «հայա» հիմքով ցեղանվան ու տեղանունների բազմաթիվ հիշատակություններ: Մասնավորապես «հայա» ցեղանուն և տեղանուն են բազմիցս հիշվում Էբլայի (Սլրիայի հյուսիսում, Ք.ա. 24-23-րդ դդ.) բնագրերում, քնդ որում, առնչված նաև Աբմի ու Ազի հայաստանյան քաղաքների հետ²: Միջագետքյան բնագրերում Սուբուր (Սուբարի) երկրանվանը համարժեք հանդես եկող տեղանունը «Հայա երկիր (քաղաքը)» է³: «Հայա» ցեղանունը հիշվում է Ք.ա. 3-2-րդ հազարամյակների սահմանագծով թվագրվող Աշուրից գտնված մի բնագրում⁴: Իսկ խեթական արձանագրություններում Ք.ա. 15-13-րդ դդ. հիշատակվում է Հայասա երկրանունը, որի -(ա)սա վերջավորությունը խեթական տեղանվանակերտ մասնիկ է⁵: Համակարգի մեջ դիտելիս՝ ակնհայտ է մեր լեռնաշխարհի հետ կապվող Հայա աստծու անվան, շումերա-աքադական, էբլայական, հին աշուրական և խեթական աղբյուրների «հայա» ցեղանվան ու նրանով կազմված տեղանունների և հայ ժողովրդի ինքնանվան ծագումնաբանական ընդհանրությունը:

Հայա աստծու կապը Հայկական լեռնաշխարհի հետ առավել ընդգծվում է նրա որդու՝ բնության ու զարթոնքի աստված Դումուզիի՝ Արատտա երկրի հովանավոր աստվածը լինելով: Ուշագրավ է, որ միջագետքյան Դումուզի-Թամսուզը համապատասխանում է Օրիոնին, որն Աստվածաշնչի հայերեն արարձանության մեջ (Հոր, 9, 9) փախարհնված է Հայկով⁶: Այսինքն՝ Արատտայի հովանավոր աստվածը եղել է Հայկը: Հայայի որդի Դումուզիի անունը նշանակում է «ժարագատ (խական) որդի», իսկ «Հայկ» անունը կազմված է «հայ(ա)» ցեղանունից (կամ դիցանունից) և -իկ մասնիկից (հմմտ. հնդ-իկ, պարս-իկ և այլն), նշանակելով «հայ(ա)» ցեղի (կամ աստծու) ներկայացուցիչ, որդի: Հայա (Էնկի) աստվածը շումերա-աքադական դիցաբանության մեջ արարչագործության գլխավոր դեմքերից է, իսկ Հայկ նահապետի մասին Մար Աբաս Կատինայի մատյանից քաղելով՝ Խորենացին գրում է. «Աստվածներից առաջիններն ահեղ էին և երևելի, և աշխարհի մեծամեծ բարիքների պատճառ, աշխարհի ու բազմամարդության սկիզբ: Սրանցից առաջ եկավ հսկաների սերունդը... Սրանցից մեկն էր և Հապետոսյան Հայկը»⁷...

որ «բարեգութ լաման» ևս վերաբերի Ինաննային (հմմտ. հետագայի հայկ. Անահիտին), որը Դումուզիի սիրեցյալն ու կինն էր:

¹Kramer, 1952, p. 23; Kaneva, 1964, c. 211-212; Cohen, 1973, p. 125.

²Иванов, 1983, c. 31-33; Մովսիսյան, 1993, էջ 119-121:

³Gelb, 1944, p. 31, 94-96.

⁴Иванов, 1983, c. 30-31.

⁵ՀԺԴ, էջ 190-194 և զրականությունը (թաժնի հեղինակ՝ Ս.Տ.Երեմյան):

⁶Մատթեոսեան, 1993, էջ 304:

⁷Մովսես Խորենացի, 1981, էջ 109:

Ամեն բան կարծես իր տեղն է ընկնում, և մեր առջև բացվում է հայոց ծագումնաբանության մոռացված կարևորագույն մի էջ: Ըստ այդմ, մենք սերում ենք արարչագործ, աստվածների մեջ իմաստնագույն Հայ(ա) աստծուց, որի որդին էր դյուցազն Հայկը¹: Նրա անունը նշանակում էր Հայ(ա)ի որդի, ներկայացուցիչ, այսինքն՝ հայ, ուստի և ինչպես Պատմահայրն է վկայում, նրա անունով կոչվեցինք բոլորս (Հայկ=հայ, Հայկը=Հայր-Հայաստան): Իսկ աստծու անունով ժողովրդի ու երկրի անվանակոչումը հայտնի երևույթ է հին աշխարհում (օրինակ՝ Աշուր աստծու անունով՝ Աշուր երկիրը, մայրաքաղաքը և ժողովուրդը)...

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Ավարտելով աշխատանքը, որն առաջին փորձն է՝ ի մի բերելու Հայաստանի մասին Առաջավոր Ասիայում տարածված վաղնջական պատկերացումների առանձին դրվագները, մեկ անգամ ևս նշենք, որ այն չի հավակնում սպառնալի և վերջնական լինելու, ընդգրկելու առկա ողջ նյութը: Բերված նյութն էլ, սակայն, լիովին բավարարում է ուրվագծելու հին առաջավորասիական հոգևոր ընկալումներում Հայոց երկրի և ժողովրդի կերպարը: Դրանց համաձայն՝ մեր լեռնաշխարհը, նախքան մարդկության արարումը, եղել է աստվածների բնակության վայր, այստեղ էր գտնվել դրախտը, որում արարվեց մարդկությունը, այստեղ էր գտնվում կենսատու արևի կացարանը: Մեղսագործ մարդկության կործանումից հետո կրկին մեր երկիրը դարձավ մարդկության վերածննդի վայրը, ուր կնքվեց Աստծու ու մարդկանց հավիտենական ուխտը: Մեր երկրում են պահվել անմահության ու իմաստության խորհուրդները, տիեզերքը կառավարող սրբազան օրենքները: Աստվածային այդ երկրում ապրելու մենաշնորհն ունեին բարեպաշտ մեր նախնիները, որոնք ընտրյալներն էին բնության ու զարթոնքի աստծու, որդիներն արարչագործ իմաստնագույն Հայա աստծու, որի անունով էլ, քերևս, կոչվեց մեր ժողովուրդը...

Մեր երկրի՝ սրբազան և ժողովրդի՝ աստվածընտրյալ լինելու մասին պատկերացումները շարունակեցին գոյատևել նաև քրիստոնեական շրջանում, չնայած, որ Աստվածաշնչում ընտրյալ են համարվում իրեաները:

Եղիշեն, նկատի ունենալով դրախտի տեղը վկայող երկու գետերը (Եփրատն ու Տիգրիսը) և տապանը, որպես մարդկության վերածննդի խորհրդանիշ, մեզ գերադասելի է համարում շատ ուրիշներից. «Երկու գետով եւ տապանաւ գեր ի վերոյ եմք քան գյուղվա: Եւ քէ զի՞նչ օգուտ է, նախ՝ իմաս-

¹ Հին արևելյան սեպագիր աղբյուրներում հիշատակվող Հայա աստվածը նույնացվել է հայոց անվանադիր նախնի Հայկի հետ (Եսայան, 1985, էջ 84-93; Մովսիսյան, 1992, էջ 40-41; Փիլիպոսյան, Քամալյան, 1997, էջ 67-69): Դոմոուփ-Օրփոն-Հայկ համադրումը և վերոնշյալ փաստերը ստիպեցին մեզ վերանայել այդ տեսակետը և հանգել Հայկի՝ Հայայի որդին լինելու կարծիքին: Հայան իր հեթիքն համարվել է նախաստեղծ օվկիանոսի Նամմուի (հմմտ. հայկ. Էպոսի Շովինարին) որդին:

տութեան պատճառ է մեզ, անմոռաց պահելով զԱստուծոյ արարչութեան, եւ ական ունել փոփոխմանն ի նոյն, ապա եւ՝ երկս բարեխօսս ունիմք առ Աստուած»¹...

Գրիգոր Նարեկացու «Հարության տաղում» քրիստոնեական ողջ աստվածաբանությունը խորհրդանշող սայլի ճանապարհը դեպի էրուսաղեմ սկսվում է Մեծ Մասիսից. «Սայլն այն իջանէր ի լեռնէն ի Մասեաց ... եւ ճռնչալով զայր մտանէր յէրուսաղեմ»²...

Հովհաննես Իմաստասերը, նշելով հայերի և հրեաների աստվածընտրյալ լինելը, ընդգծում է հայերի առաջնությունը հրեաների նկատմամբ. «Արդ՝ զշարժումն ամսոց երկայեցոց եւ զանշարժութիւն հայ ամսոցդ սահմանեաց Բարձրեալն, զի հաւատ, եւ զիր եւ տումար այս երկու ազգիս միայն ետ Աստուած, եւ այլոց ազգացդ՝ մարդկան են արարեալ. զիրս հայոց՝ աստ ի վերայ վիմի հրեղէն աջով, անդ՝ ի տախտակս քարեղենս, գտովմարս՝ անդ Մովսէս, աստ՝ Հայկն, յառաջ բան զնա, զհաւատս՝ անդ ի լեռնէ՝ ի վայր պատգամաւ, աստ՝ ի վերայ վիմի ոսկի ուռամբ ինքն Աստուած»³...

Միջնադարում հայոց պետականության անկմանը հաջորդեցին տառապանքի ու ստրկության դարեր. երբ օտարները տիրելով մեր երկրին և նպատակ ունենալով նախ հոգեբանորեն, ապա և ֆիզիկապես ոչնչացնելու մեզ, մեր ժողովրդին ներարկեցին անկատարության ու քերաթեքության բարդույթներ, ինչի հետևանքները զգալի են և այսօր: (Քաջ գիտակցում ենք, որ ստրկամտության դարավոր (և այսօր էլ շարունակվող) քարոզչության հենքի վրա այս գրքույկը կարող է պիտակվել որպես ազգային սնապարծության սերմանում, ուստի մեկ անգամ ևս ընդգծենք, որ մեր եզրակացություններն արվել են նախևառաջ դրացի ժողովուրդների գրավոր հիշատակությունների հիմամբ):

Մեր պատմության մեծագույն ճգնաժամը հաղթահարված է: Տիեզերքում գործող օրինաչափության համաձայն՝ ամեն բան վերադառնում է «ի շրջանս յուր»: Ուստի և հավատում ենք, որ նոր դարաշրջանում մեր ժողովրդի ճանապարհը պետք է ընթանա դեպի իր սկզբնական վեկությունը...

¹Խաչիկյան, 1992, էջ 245:

²Գրիգոր Նարեկացի, 1981, էջ 59-65:

³Արրահամյան, 1956, էջ 223:

Ա. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ
ԾԱԳՈՒՄՆԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Համեմատական լեզվաբանության արդյի տվյալները ցույց են տալիս, որ հայերենը, լինելով հնդեվրոպական մայր լեզվի հայ-հունա-արիական բարբառախմբի ներկայացուցիչ, ինքնուրույն լեզու է դարձել Ք. ա. 3-րդ հազարամյակի սկզբներին¹, իսկ վաղնջական հայերենի կրողները Ք. ա. 3-2-րդ հազարամյակներում բնակվել են Հայկական բարձրավանդակում²: Հաստատվում են լեզվաբանության տվյալները հնագույն գրավոր վկայություններով: Այս բաժնում կփորձենք հարցի պատասխանը տալ միայն այն չափով, քննելով Ք. ա. 3-րդ հազարամյակից փաստված են արդյոք Հայաստանին տրված անվանումները հնագույն գրավոր աղբյուրներում:

Սկզբնաղբյուրների քննությանն անցնելուց առաջ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ նույն երկիրն ինչպես տարբեր ժողովուրդների, այնպես էլ դպրության գանազան կենտրոնների կողմից կարող էր կոչվել մի քանի անուններով: Վաղ միջնադարի հայ պատմագրությունն, օրինակ, ճանաչում էր Հայաստանին տրված մի քանի անվանումներ՝ Հայք, Արարատ/դ, Այմենիա, Թորգոմա տուն (մաս «Ասքանազյան ազգի» երկիր), այդոք գալիս էին տարբեր ակունքներից: Ուստի մեր խնդիրներից մեկն էլ այնտի լինի պարզաբանել՝ Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում վկայված երկրանունները վերաբերել են տարբեր քաղաքական միավորումների, քե՞ն միևնույն երկրի տարանվանումներ են:

ԱՐԱՍՏԱ ԵՎ ՍՈՒՔՈՒՐ (ՇՈՒՔՈՒՐ, ՇՈՒՔԱՐՏՈՒ). Հայկական լեռնաշխարհի մասին առաջին պատմական տեղեկությունները վկայում են Արատտա անվամբ պետության գոյությունը, որը հիշատակվում է շումերական բնագրերում՝ Ք. ա. 28-27-րդ, ապա 22-րդ դարերի իրադարձությունների կապակցությամբ: Նախ քննության առնենք Արատտա երկրի տեղորոշմանը վերաբերող տվյալները³:

«Էնմերբարը և Էնսուխբեշդաննան» վիպերգի համաձայն՝ Արատտայից

¹Джаукян, 1967, с. 330-332; Ппороков, 1980, с. 80-93; Ջահուկյան, 1987, էջ 24-25:

²Ппороков, 1980, с. 80-93; Гамкрелидзе, Иванов, 1984, I, с. 393-428.

³Արատտան հիշատակվում է շումերական դյուցազնավեպի առաջին հինգ վիպերգերում, «Ինաննան և Էբիխը» ասքում, Գուդեայի արձանագրություններում և այլուր: Արատտայի տեղագրության խնդիրն, մախորդ տեսակետներին անդրադարձել ենք մեր «Հնագույն պետությունը Հայաստանում. Արատտա» (Երևան, 1992) գրքում (էջ 10-23): Դրանից հետո Արատտայի հայաստանյան տեղադրությանն է անդրադարձել Վ. Մատթեոսյանը (Մատթեոսյան, 1995, էջ 284-303): Նշված հարցի վերաբերյալ տեղեկությունները չեն սահմանափակվում այդքանով և այստեղ կրնենք առկա այլ փաստեր ևս:

Շումեր ռազմական արշավանք է իրականացվել «Ուրուկի գետով»¹, որը, բնականաբար, պետք է լիներ Եփրատը: Սկզբնաղբյուրներից հայտնի է Արատտայի բարձր լեռնային երկիր լինելը, իսկ Ուրուկից մինչև Հայկական լեռնաշխարհի հարավը եգերող Մասիուս / Մասիոն լեռները ձգվող տարածքում ամենաբարձր կետը չի անցնում 1000 մետրից: Հետևաբար, Արատտան պետք է փնտրել նշված լեռների և ավելի հյուսիս ընկած լեռնային տարածքում, Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում:

Շումերական «Լուգալբանդան լեռան քարայրում» և «Լուգալբանդա» վիպերգերում² Շումերից Արատտա ճանապարհին հիշատակվում է Ջամուա երկիրը, ինչը ենթադրում է Արատտայի՝ Շումեր - Ջամուա գծի շարունակության վրա գտնված լինելը: Ջամուա երկիրը գտնվել է Ջագրոսի հյուսիսային շրջանում³, Ուրմիտ լճից հարավ: Այսինքն՝ Արատտան պետք է փնտրել Ուրմիտ լճի ավազանում և / կամ հարակից շրջաններում:

Շումերից Արատտա ճանապարհին հիշվում է մի վայր ևս՝ hur-ru-um-kur-ra, որը սկզբնապես վերծանվում էր որպես Խուռում (իմա՝ խուռիների) երկիր⁴, իսկ Բ. Վիլքեն առաջարկեց այն ընթերցել որպես հասարակ անուն՝ «լեռան քարայր» իմաստով⁵: Առաջին մեկնաբանության դեպքում, ելնելով այն համազամանքից, որ Բ. ա. երրորդ հազարամյակի առաջին կեսին խուռիները պետք է բնակվեին Միջագետքի հյուսիսում և դրանից արևելք ընկած շրջաններում, հավանական է Արատտայի տեղադրությունը Միջագետքից հյուսիս տարածվող լեռնային շրջանում: Բայց քանի որ հնարավոր է hur-ru-um-kur-ra -ի այլ մեկնաբանություն, այս փաստը չենք օգտագործի խնդրի լուծման մպատակով:

Լուգալբանդայի վիպաշարքը տալիս է մի կարևոր փաստարկ ևս՝ Շումերից Արատտա ճանապարհին հիշատակելով Խաշուր լեռը⁶: «Խաշուր» նշանակել է մայրու մի տեսակ և ունի չորս կիրառություն, որոնցից մեկն իբրև լեռնանուն հանդես գալն է: Ըստ շումերական մեկ այլ բնագրի՝ Խաշուր լեռը գտնվել է Եփրատի ավազանում. «Եփրատի ջրերը, որ ակունքներից հոսում են դեպի լեռը Խաշուր»⁷ ... Ուստի և Արատտան պետք է գտնվեր Եփրատի ավազանի հյուսիսում:

Շումերական դյուցազնավեպի «Գիլգամեշն ու անմահության երկիրը» վիպերգում (որը դարձել է «Գիլգամեշ» էպոսի գաղափարասյուժետային

¹Kramer, 1956, p. 232-234; Berlin, 1979, p. 48-49; ETCSL, 1.8.2.4. Վիպերգի վերնագրի երկրորդ անձնանունը իղված երեք աղբյուրներում ունի տարբեր ընթերցումներ՝ Էնսուրուշիբաննա, Էնսուխքեշդաննա, Էն-սուխգիր-անա: Վերջին երկու աղբյուրում նշված հատվածը թարգմանվել է այլ կերպ, քայց անփոփոխ է մնացել ջրային ճանապարհով արշավանքի փաստը:

²Kramer, 1956, p. 235-238; Wilcke, 1969; ETCSL, 1.8.2.2.

³Арутюнян, 1985, с. 78.

⁴Տե՛ս օրինակ Kramer, 1963(a), p. 275:

⁵Wilcke, 1969, S. 36-38.

⁶Wilcke, 1969, S. 90-129.

⁷AD, vol. 6. 1956, p. 147.

սկզբնաղբյուրը) անմահության գաղտնիքին հասնելու համար Արև (շունչի Ռոբո) աստվածը Գիլգամեշին շնորհում է «դեպի Արատտա ծանալարին իմացող» յոթ մոգական էակներ¹: «Գիլգամեշ» էպոսի խեթական տարբերակում անմահության հասնելու համար Գիլգամեշն իր ընկեր էնկիյուի հետ գնում է Եփրատի հոսանքն ի վեր², իսկ արադական (բաբելոնյան) տարբերակում հաղթահարում է Մաշու լեռները, որոնք վաղուց նույնացվել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավը եզերող Մասիոս / Մասիոն լեռների հետ: Ուշագրավ է, որ ինչպես «Գիլգամեշ» էպոսի «անմահության ծաղիկն» է համադրվում Ծննդոց գրքի «կենաց ծառին», այնպես էլ երկու աղբյուրներում նույնն է դրանց գտնվելու վայրը Հայոց լեռնաշխարհը:

Արատտայի հայաստանյան տեղադրության օգտին է վկայում ջրհեղեղի ավանդությանը վերաբերող դավազր դյուցազնավեսի առաջին՝ «Էնմեր-բարր և Արատտայի տիրակալը» («Էնմերբարր և Արատտայի գերագույն բուրմը») վիպերգում, որում Արատտայի ժողովրդին տրված է հետևյալ բնույթումը.

Նրանք, որ կանգնեցին ջրհեղեղի մեջ,

այն ժամանակ, երբ ջրհեղեղը արբեց ամեն բան³...

Ի մի բերելով ասվածը տեսնում ենք, որ ուրվագծվում է Արատտայի տեղորոշման առնվազն երկու շրջան՝ Եփրատի ավազանի հյուսիսը և Ռուսիո լճի ավազանը: Հատկանշական է, որ նույնպիսի պատկեր է ստացվում Ք.ա. 26-րդ դարից հիշատակվող Ս/Շուբուր-Ս/Շուբարտու երկրանվան տեղագրական քննության արդյունքում⁴:

Սեպագիր և հիերոգլիֆ արձանագրություններում հատուկ անունները վանկայինից բացի կարող էին ունենալ նաև գաղափարանշանային գրություն: Եվ Արատտա-Սուբուր համընկնումը նոր իմաստավորում է ստանում, երբ գաղափարանշանային գրության պարագայում «Արատտան» գրվում է «Սուբուրի» գաղափարագրային տարբերակով՝ SU.KUR.RU⁵: Նույն երկրանվան գրության վանկային և գաղափարանշանային տարբերակների վկայում են Արատտա-Սուբուր նույնության մասին, ինչը մի կարևոր հավելյալ փաստարկ է հօգուտ Արատտայի հայաստանյան տեղորոշման: Արատտա-Սուբուր նույնությունը կարող է հաստատվել այլ փաստերով ևս, որոնց կանդադադանք մեր առաջիկա աշխատանքներում:

Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում երկու երկրանունների առավել հավանական ստուգաբանությունները, մասնավորապես, եթե նկատի ունենանք շումերական բնագրերում Արատտային տրված «սուրբ օրինաց երկիր» պատվանուն-մակդիրը: «Արատտա» անունը ստուգաբանելի է հնդեվրոպական **arto* արմատից, որից հայ-հունա-արիական բարբառա-

¹III/IB, c. 130-135.

²MM, p. 127, note 32.

³Kramer, 1952, p. 43; Katerina, 1964, c. 219; Cohen, 1973, p. 140.

⁴Gelb, 1944 (բարտեզը՝ վերջում):

⁵Deilmel, 1932. S. 839; Labat, 1988, p. 250.

խմբերի լեզուներում առաջացել են «սուրբ օրենք», «կարգ», «սուրբ իրավունք», «սպաղար», «բարեպաշտ», «ճշմարիտ» և այլ բառերը¹։ «Սուրբ» անունը (իւր տարբերակներով) մեծ հավանականությամբ կարելի է ստուգաբանել հնդեվրոպական **kubhro* ձևից, որից ծագում են սանսկրիտի *cubhṛa* «փայլուն, պայծառ, զեղեցիկ, մաքուր», հայերենի *սուրբ*, որից ը-ի դրափոխությամբ (հմտ. *նուրբ* > *նուրբ*, լիբր > լիբր և այլն) ստացվել է *սուրբ* («անարատ, մաքուր, նվիրական, սուրբ») բառը²։ Հնդեվրոպական նախալեզվում սրբություն, նվիրականություն, օրինականություն ցույց տվող արմատներից առաջացել են նույն երկրի երկու անվանումները։ Ավելորդ չենք համարում նշել, որ միջագետքյան որևէ բնագլուծ երկու երկրանունները չեն հիշվում կողք-կողքի, ինչը ևս կարող է ցույց տալ, որ դրանք ոչ թե տարբեր (հարևան), այլ միևնույն երկրին տրված անվանումներ են։

ՍՈՒՐԲՈՐ (ՇՈՒՐԱՐՏՈՒ-ՇՈՒՐԻԱ) ԵՎ ԱՐՄԱՆ(Ի/ՈՒՄ)-ԱՐՄԱ/Ե Վաղուց նկատվել է, որ քիչայնական (ուլարտական) աղբյուրների Արմե երկիրը նույն ասուրա-բաբելական արձանագրությունների Շուբրիան է։ Այսինքն Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում այս երկու անունները տրվել են նույն երկրին, ինչի հիման վրա էլ մասնագիտական գրականության մեջ և ուսումնական ձեռնարկներում այն ստացավ Արմե-Շուբրիա բաղադրյալ անվանումը³։ Մյուս կողմից, Շուբրիա երկրանունը իրավամբ նույնացվում է Ք. ա. 3-2-րդ հազարամյակների Ս/Շուբուր-Ս/Շուբարի-Ս/Շուբարտուն, իսկ Արմեն առաջարկվել է նույնացվել Ք. ա. 3-2-րդ հազարամյակների Արման(ի/ում), Արմի, Ուր(ու)մե, Արամ, Արմանա, Արիմե երկրանունների հետ։ Վերջին նույնացման հարցը դարձել է երկարատև բանավեճի առարկա՝ մինչև օրս չգտնելով վերջնական լուծում (հատկապես Ք. ա. 3-րդ հազարամյակին վերաբերող հարցերում)⁴։ Շուբուր-Շուբարի-Շուբարտու-Շուբրիա նույնությունը կասկած չի հարուցում, և եթե սկզբնաղբյուրների քննությամբ պարզվի, որ նույնական են Արման(ի/ում), Արմի ... և Արմե երկրանունները, ապա կարելի է եզրակացնել, որ ինչպես Ք. ա. 1-ին հազարամյակի Արմեն և Շուբրիան, այնպես էլ Ք. ա. 3-2-րդ հազարամյակների նրանց նախորդները եղել են միևնույն երկրի տարբեր անվանումները։ Ուստի, կարևոր այդ խնդրի պարզաբանման համար նպատակահարմար ենք գտնում անդրադառնալ Արման(ի/ում), Արմի և Արամ(ե) երկրանունների տեղայնացմանը։

Աքադյի արքա Նարամ-Սուենի (Ք. ա. 23-րդ դար) արձանագրություններում Արմանում (-ում մասնիկը արադերենի ուղղական հոլովի վերջավորությունն է, նույն արքայի մասին պատմող խեթական բնագրում երկրանունն է «Արմանի») երկրի նվաճումը ներկայացվում է իբրև անմախաղեպ

¹Մովսիսյան, 1992, էջ 30-31 (Հր. Մարտիրոսյանի ստուգաբանությունն է)։

²Անդայան, հ. IV, 1979, էջ 255-256; Զահուկյան, 1987, էջ 57-58, 132, 222։

³Տե՛ս օրինակ ՀԺՊ, հ. I, 1971, էջ 423-435։

⁴Խնդրին նվիրված վերջին աշխատանքները՝ գրականության հղմամբ՝ տե՛ս Մովսիսյան, 1993, էջ 113-127; Մարտեոսեան, 1994, էջ 255-268։

երևույթ, որպիսին «մարդու արարումից ի վեր» չէր վիճակվել ոչ մի արքայի: Նարամ-Սուենն իր որոշ բնագրերում հանդես է գալիս «նվաճողն Արմանում-մի և Էբլայի» տիտղոսով, որն էլ դարձել է Արմանումի՝ Հալեայի շրջանում տեղադրման հիմնական փաստարկը (Էբլան գտնվում էր Հալեայից շուրջ 70 կմ հարավ-արևմուտք): Կան, սակայն, ավելի խոստում տվյալներ, որոնք փաստում են այդպիսի տեղադրության սխալականությունը: Բերենք մի քանիսը: Նարամ-Սուենի պապ և Աբալի դինաստիայի հիմնադիր Սարգոն Աբադացին (Ք. ա. 24-23-րդ դդ.) արձանագայություններից մեկում հաղորդում է, որ նվաճել է Եփրատից արևմուտք գտնվող երկրները՝ «Մարին, Յարմուտին և Էբլան» մինչև Մայրիների և Արծաթի լեռները» (տե՛ս քարտեզ III-ը), առանց հիշատակելու Արմանումը¹: Էբլայի բնագրերում հաճախ է հիշատակվում Արմի տեղանունը, որն ուսումնասիրողները նույնացնում են Արման(ի/ում)ի հետ: Դրանցից մեկում Արմին հիշվում է Էբլայից և Դուլու քաղաքից (Ուլշուի և Խառանի շրջանում) հետո, իսկ Էբլա-Դուլու գծի շարունակությունը մեզ տանում է Հայկական լեռնաշխարհ: Մեկ այլ Էբլայական բնագրում միասին հիշատակվում են Արմի և Ազի (հմմտ. Հայասա երկրի մյուս անվանումը՝ Ազգի) քաղաքները՝ կապված «հայա» ցեղի ներկայացուցիչների հետ: Մեկ ուրիշում հիշվում են արմիցիները, որոնք բնակվում էին Գիզանում²: Արման(ի/ում) երկրի տեղադրության տեսանկյունից չափազանց արժեքավոր է միջագետքյան բնագրերից մեկի հաղորդումը՝ «Էբլայից մինչև Բիթ-Նանիալ արմանցիների երկիրն է»³: Բիթ-Նանիայը, դատելով առկա փաստերից, գտնվել է Նուգլի շրջանում⁴: Ար-ման(ի/ում) երկրի համար գծագրվում է հսկայական մի տարածք, որը համապատասխանում է Ք. ա. 2-րդ հազարամյակի Սուբարտու (Շուբարի) երկրին: Նման տարածվածության մասին է նաև վկայում Սիմեսյան Արմանի (Ք. ա. 19-րդ դար) հիշատակությունը⁵: Միջագետքյան արքաներ Նարամ-Սուենի և Շուլգիի (Ք. ա. 21-րդ դար) Տիգրիսի ավազանով դեպի հյուսիս կատարած արշավանքների ընթացքում հիշատակվում է Արամ(ե) երկիրը, որն իրավամբ նույնացվում է Արմի-Արման(ի/ում)ի հետ⁶: Ուշագրավ է, որ հինբաբելական մի առևտրական պայմանագրում (Ք. ա. 18-րդ դար) Արամու քաղաք է հիշվում Սուբիթ (Սուբարտու) երկրի կազմում⁷:

Տարածքային համընկնումից բացի, Ք. ա. 3-2-րդ հազարամյակներում Արման(ի/ում)-Արմիի և Ս/Շուբուր-Ս/Շուբարտուի նույնության մասին կարող են վկայել այլ փաստեր ևս: Մասնավորապես, պատահական չի կարեն-

¹Աբալի արքաների վերոնշյալ արձանագրությունները տե՛ս Barton, 1929, p. 108-151; Hirsch, 1963, S. 1-82; Sollberger, Kupper, 1971, p. 97-114.

²Արմիի տեղորոշումն՝ ըստ Էբլայի բնագրերի՝ տե՛ս Մովսիսյան, 1993, էջ 119-127:

³Astour, 1992, p. 30.

⁴Նույն տեղում:

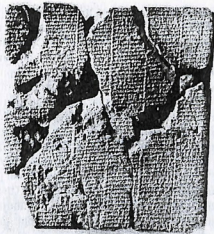
⁵Այն գտնվել է Վանա լճից հարավ-արևելք (Մովսիսյան, 1993, էջ 121-122):

⁶Կաբուաու, 1965, с. 64-66; Մովսիսյան, 1997, էջ 10 (և հղված աղբյուրները):

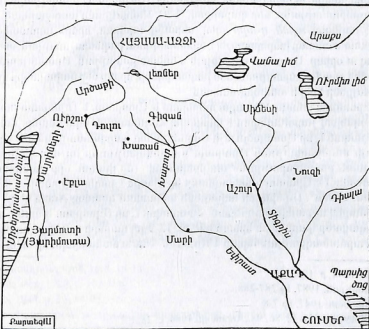
⁷Finkelstein, 1955, p. 2.

Նկ. 5. Ջրհեղեղի մասին
հնագույն՝ շումերական
բնագրի գրչանկարը

Նկ. 6. «Էնմերբարը և Արատտայի տիրա-
կալը» վիպերգի ամենաամբողջական
պահպանված բնագիրը

լի համարել Արմանուսի արքայի «տաբարյան» անունը Մադարինա (Մադակինա)¹։ Հատկանշական է նաև այն, որ ինչպես Արատտան և Ս/Շուբուրը, այնպես էլ Ս/Շուբուրը (Ս/Շուբարտուն) և Արման(ի/ում)ը չեն հանդիարում նույն արձանագրություններում, տարբեր երկրներ լինելու դեպքում դրանք, իբրև հարևաններ կամ տարածքով մոտ գտնվողներ, գոնե մեկ անգամ կիիշատակվեին միևնույն քննգրում։

Կարելի է շարունակել փաստերի վկայակոչումը, սակայն կարծում ենք, որ քերվածն էլ բավական է ցույց տալու համար Արման(ի/ում)-Արմ(ի) և երկրի Հայկական լեռնաշխարհում և հարակից հարավային շրջաններում տարածված լինելն ու նույնականությունը Սուբուր-Սուբարտուի հետ։

ԱՐԱՏՏԱ, ՍՈՒԲՈՒՐ ԵՎ ԱՐՄՆԱ(Ի/ՈՒՄ) ԵՐԿՐԱՆՈՒՆԵՐԸ ՀԵՏԱԳԱՎ ԴԱՐԱՇՇԱՆՆԵՐՈՒՄ։ Կատարված համառոտ քննությունը ցույց է տալիս, որ Արատտան, Սուբուրը (Սուբարտուն) և Արման(ի/ում)ը նույն երկրի տարբեր անվանումներն են ^{Ք. ա. 3-րդ} հազարամյակում։ Ուշագրավ է, որ երեք երկրանուններին վերաբերող տվյալների առանձին-առանձին ուսումնասիրություններն ուրվագծում են նույն աղետը՝ Հայկական լեռնաշխարհից Եփրատի արտախոսքի շրջան, Վանա լճի ավազան և Ուրմիա լճի ավազանի հարավակողմը։ Նման մեծ ընդգրկման շնորհիվ է, որ Արման(ի/ում) երկրանունը տարածվեց հարևան ժողովուրդների շրջանում և դարձավ աղազգիների կողմից (բացի վրացիներից ու քուդերից) այսօր հայերին ու Հայաստանին տրված ընդհանրական անվանումը։ Այս անվան առավել բնությունի ստուգաբանությունը, մեր կարծիքով, Գ. Բ. Ջահուկյանի առաջարկածն է՝ բնիկ հայերեն *արմն*, *գ-արմ* «ցեղ, սերունդ, արմատ, հիմք» արմատից²։ Արատտա անունը խորհրդանշել է արվարություն, բարեպաշտություն, սուրբ կարգ ու օրենք, Սուբուրը՝ սրբություն և նվիրակնություն, Արման(ի/ում)ը՝ տոհմիկ ազնվագարնություն, մեծ խայտուրդներ, որոնք մեր նախնիները դրել են հայրենի երկրի անվանումներում։

Արատտա անունը հետագա դարերում և՛ Արարատ, և՛ Ուրարտու տարբերակներով շարունակվում է կիրառվել Հայաստանի նկատմամբ։ Հատկանշական է, որ Աստվածաշնչի Յորանասանից քարգնամության մեջ Երեմիայի մարգարեության Արարատ քաղաքությունը հիշատակվում է «Արատն քաղաքություն» տարբերակով³ (մի փաստ, որը հանիրավի անտեսվել է)։ Արատտա երկրանունը իր հետքն է բողել Եփրատի A.RAT, Urattu, Uruutu⁴, Ուրմիա լճի ավազանի հարավում գտնվող Aratta գետի⁵ և քաղմաթիվ այլ անվանումներում։ Հնարավոր է, որ Ուրարտու անունը, որի զարգացումը կարծես քե երևում է ^{Ք. ա. 13-9-րդ} դարերի ասուրա-բաբելոնական արձանագրություններում՝ Ur(u)atri/u>Urartu ճանապարհով, առաջա-

¹ Gelb, 1944, p. 103, 107.

² Ջահուկյան, 1987, էջ 287-288:

³ Ինգլիզեան, 1947, էջ 7-8:

⁴ Gelb, 1944, p. 21-22, 86, 98; Автисян, 1984, с. 25.

⁵ Дьяконов, 1952, N 2, с. 322.

ցած լինի Արատտա անվանը -ը տեղանվանական մասնիկի կամ -րօ ածանցի հավելումով, ապա -ի դրափոխությունը (տես վերը) ստանա իր վերջնական տեսքը Aratri (Uratri/u) > Aratri/u (Urartu):

Հանրահայտ փաստեր են, որ Աստվածաշնչի քարգմանություններում Արարատը փոխարինված է Արմենիայով, Ռեխիսթունի եռալեզու արձանագրության (Ք. ա. 6-րդ դար) մեջ համարվել են պարսկերենի Արմինան, էրամերենի Խարմինույան և բաբելոնյանի Ուրաշտուն¹: Ոնդ որում, վերջինս մինչև Ք. ա. 4-րդ դարի առաջին կեսը հանդես է գալիս որպես Հայաստանի բաբելոնական անվանում²: Սրանք մեկ անգամ ես ցույց են տալիս Արատտա-Արարատ-Ուրարտու և Արման(ի/ում)-Արմի/ե-Արմինա-Արմենիա անունների (և դրանց տարբերակների) համարժեքությունը, որը պարզել էինք մասն Սուբուր-Սուբարտուի միջոցով: Վերջինս Ք. ա. 9-7-րդ դարերում կիրառվում է ավելի փոքր տարածքի նկատմամբ (քան 3-2-րդ հազարամյակներում) Շուբրիա (Շուբրե) տարբերակով: 'Կլանից հետո Ս/Շուբուր-Ս/Շուբարտու, Շուբրիա երկրանունը դուրս է մղվում գործածությունից, ըստ երևույթին, տեղը մեկընդմիջ տ զիջելով Արմենիա համարվելին:

ՍՄԻՐՈՒՐ-ՀԱՅԱ-ՀԱՅԱՍՏԱ-ՀԱՅԷ: Ըստ միջազգետրյան հնագույն բնագրերի՝ Սուբուր-Սուբարի երկրանվանը համարվել հանդես եկող մյուս տեղանունն է «Հայա» (HA.A): Շումերա-աքադական մի շարք ելիլեզու բնագրերում շումերերենի HA.A-ին աքադերենում փոխարինում է Սուբուր երկրանունը³, ինչը ցույց է տալիս դրանց՝ միևնույն երկրին վերաբերելը: «Հայա» հիմքով ցեղանուն և տեղանուններ են հիշատակվում Էբլայի, Աշուրի, Խեթական տերության Ք.ա. 3-2-րդ հազարամյակներով թվագրվող բազմաթիվ բնագրերում⁴, որոնք ակնառու են դարձնում Հայա-Հայասայի (և Սուբուր-Սուբարտուի) կապը Հայք-Հայաստանի հետ:

Արատտա-Սուբուր, Սուբուր-Արման(ի/ում), Սուբուր-Հայա, Արատտա-Արարատ-Ուրարտու-Արմենիա-Հայաստան նույնությունները գալիս են լրացնելու և ամբողջացնելու մեր պատկերացումները հայոց ծագումնաբանության մի շարք չուսարանված խնդիրների վերաբերյալ: Ամփոփելով ասվածը տեսնում ենք, որ Հայաստանին տրված հնագույն անվանումները Արատտա-Արարատ-Ուրարտու, Ս/Շուբուր-Ս/Շուբարտու-Շուբրիա, Արման(ի/ում)-Արմի/ե-Արմինա-Արմենիա, Հայա-Հայասա-Հայք-Հայաստան, իրենց տարբերակներով վկայված են Ք. ա. 3-րդ հազարամյակի առաջին կեսից, երբ՝ ըստ լեզվաբանության տվյալների՝ հայերենը դարձել էր ինքնուրույն լեզու: Վերադարձվող մեր տեսակետը հիմնավորելու համար առկա են ավելի շատ փաստեր, քան ներկայացվեցին այս բաժնում: Նշվածներից բացի, իմն առաջափորտիական սկզբնաղբյուրներում Հայաստանը

¹Նալբանդյան, 1964, էջ 8, 14-15:

²Дипломасы, 1990, с. 102-106.

³Gelb, 1944, p. 31, 94-97:

⁴Տես «Բաբելոնացի ընտրյալները սուրբ օրինաց երկրում. Հայա աստծո որդիները» բաժնում:

հայտնի է այլ քնդիանրական անուններով ևս՝ Կոտի(ում), Նաիրի, Թորգոմա տուն, Քարդու։ Դրանց բոլորի վերաբերյալ փաստերի ամբողջությունը պետք է դառնա հատուկ քննության առարկա։ Այստեղ մեկ անգամ ևս քնդ-գծենք, որ համեմատական լեզվաբանության տվյալները համահունչ են հնագույն գրավոր աղբյուրների հալոյություններին, և միասին հավաստում են Ք. ա. 3-րդ հազարամյակի առաջին կեսից մեր լեռնաշխարհում հայա-լեզու և հայաճուն էթնոսի առկայությունն ու կարևոր դերը։

**Բ. ՀԱՍՏԻՆԱՐՀԱՅԻՆ ԶԻՀԵՂԵՂԻ ՄԱՍԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ «ՄԱՍԻՍ» ԼԵՈՆԱՆՎԱՆ
ՎԱՐԱԳՈՒՅՆ ՀԻՇԱՍԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Ամենակործան համաշխարհային ջրհեղեղի և մարդկության վերածննդի մասին ավանդություններ են պահպանել երկրագնդի բազմաթիվ ժողովուրդներ։ Դրանց մեջ ուլույն խումբ են կազմում առաջավորասիական ծագում ունեցողները, որոնք մարդկության փրկությունն ու վերապրումը կապում են Հայկական լեռնաշխարհի հետ։ Ընդ որում, դրանց մի մասում, իբրև փրկության վայր նշվում է Հայաստանն քնդիանրապես, մյուսում, ավելի մասնավորեցմամբ, Կորդվաց լեռների շրջանը կամ Մեծ Մասիսը¹։

Մասնագիտական շրջանակներում իշխում է այն կարծիքը, որ ջրհեղեղի ավանդագրույցը Աստվածաշնչի քարոզչության շնորհիվ միջնադարում է տարածվել հայ իրականության մեջ և Մեծ Մասիսն, իբրև տապանակիր լեռ, մտել է վիպական ավանդություն քրիստոնեական Հայաստանում։ Նշվածից բացի, արտահայտվել է տեսակետ, որի համաձայն Մեծ Մասիսը տապանակիր լեռ է համարվել դեռևս նախաքրիստոնեական ժամանակներում։ Վերջինիս գլխավոր փաստարկը Ք.ա. I դ. հույն մատենագիր Նիկոդառոս Դամասկոսցու տեղեկությունն է՝ պահպանված Հովսեպոս Փլավիոսի «Հրեական հնախոսության» էջերում, որն ամբողջությամբ ներկայացնում ենք ստորև.

«Մրմիրաս երկրից վերև Հայաստանում կա մի խոշոր լեռ՝ Բարիս անունով, որտեղ, պատմության համաձայն, շատերն ապաստանելով փրկություն են գտել ջրհեղեղի ժամանակ, իսկ մեկը տապանի վրա տարվելով, իջել է գազաքին, և տախտակների մնացորդները երկար ժամանակ պահպանվել են։ Սա, հավանաբար, այն մարդն է, որի մասին գրել է Մովսեսը՝ հրեաների օրենսդիրը»²։

Տեղեկությունն առիթ է տվել տարբեր մեկնաբանությունների։ Մ. Չամչյանցը գտնում է, որ «Բարիսի» փոխարեն պետք է լիներ «Մասիս»³։ Ֆ. Մուրադը Մրմիրաս երկիրը նույնացնում է Աստվածաշնչի Մրմնի (սեպագիր աղբյուրներում՝ Մանա) երկրի հետ, իսկ Բարիս լեռնանունը համարում Մա-

¹Վեթեր, 1901, էջ 1-77; Ինգլիզեան, 1947, էջ 5-106։

²Հովսեպոս Փլավիոս, Հրեական հնախոսություն, էջ 55։

³Չամչյանց, 1785 (1985), էջ 150։

սիսի «բարձր» մակդիրը (հմմտ. զենդերեն *բարեզ* «բարձրություն»), որը կարող էր լայն տարածում գտնել Հայաստանից դուրս՝ պարսիկների միջնորդությամբ¹։

Վ. Ինգլիզյանը քննադատում է Ֆ. Մուրադի տեսությունը՝ գտնելով, որ Բ.ա. 6-րդ դարում վերացած երկրի անունը չէր կարող հիշատակվել Բ.ա. I դարում ապրող հեղինակի կողմից և մատնանշում, որ «բարձր» մակդիրը «Մասիս» իմաստով ոչ մի անգամ առանձին չի գործածվել հայ մատենագրության մեջ²։ Ընդունելով Վ. Ինգլիզյանի առարկությունը՝ կապված «բարձր» մակդիրը որպես լեռնանուն գործածվելու հետ, չի կարելի համաձայնել նրա առաջին մտքին։ Հայտնի է, որ Նիկողայոս Դամասկոսցին եղել է Հռոմի կայսր Օգոստոս Օկտավիանոսի և հրեից արքա Հերովդես Մեծի մտերիմը, ինչը նրան պետք է ապահովեր առկա սկզբնաղբյուրներից օգտվելու անսահմանափակ հնարավորությամբ, որի արգասիքն է նրա 144 գրքից բաղկացած «Ընդհանուր պատմությունը»³։ Այդ սկզբնաղբյուրների քվում պետք է լինեին սեպագիր և հիերոգլիֆ դիվաններից հունարենի քարգնամված հնագույն հիշատակարաններ (ինչպիսիք են, օրինակ, Բերտոսի և Մանեթոնի կորողային աշխատանքները), որոնցում կարող էր հիշատակվել Միննի/Մանա երկիրը։

Յ. Մարքվարթը հնադարում Բարիս լեռնանվան կապը հունական-եգիպտական *բարիս* - «նավ, մակույկ» բառի հետ՝ լեռը նույնացնելով Սիսիանի կամ Նեխ-Մասիքի հետ⁴։

Սանդալճյանը Բարիս լեռնանունը նույն «նավ» իմաստով մեկնաբանում է «ուրարտա-հունական գավառաբարբառի» և հունարենի տվյալներով, այն կապում Մեծ Մասիսի հետ՝ վերջինս նույնացնելով Ատրեստանի Սարգոն Բ այրալի Բ.ա. 714 թ. արշավանքի ընթացքում հիշատակված Ուառուշ լեռան հետ (այն հաղթանարելուց հետո ասորական զորքը մտնում է Բարի երկիր, որի անունը Հ. Սանդալճյանը կապում է քննարկվող լեռնանվանը)⁵։ Սանդալճյանի տեսակետը չի դիմանում քննադատության այն պարզ պատճառով, որ Ուառուշ լեռն ու Բարի երկիրը գտնվել են Ուրմիտ լճի արևելյան շրջաններում և տեղագրորեն չեն համապատասխանում Մեծ Մասիսին ու հարակից տարածքներին⁶։

Ինչ վերաբերում է լեռնանունը «նավ, մակույկ» իմաստով օտարալեզու բառի հետ կապելուն, ապա դա ևս (ինչպես Ֆ. Մուրադի առաջարկված «բարձր» մակդիրը) անհավանական պետք է համարել։ Հատկանշելի է, որ երբևէ Բարիս անվամբ որևէ լեռ չի հիշատակվում Հայկական լեռնաշխար-

¹Ըստ Ինգլիզյան, 1947, էջ 27-29։

²Ինգլիզյան, 1947, էջ 28-29։

³Կրկնաշարյան Ս.Մ., Հովսեփոս Փլավիոսը և նրա աշխատությունները (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 9, Ե., 1976), էջ 18։

⁴Ըստ Ինգլիզյան, 1947, էջ 29-32; Арутюнян, 1985, с. 54, 195, 213-214.

⁵Ըստ Ինգլիզյան, 1947, էջ 32-34։

⁶Հմմտ. Ինգլիզյան, 1947, էջ 34-35;

հում: Այդպիսի նշանավոր մի լեռնանուն հազիվ թե իսպառ մոռացության մատնվեր, ուստի մնում է ենթադրել, որ այն կարող էր աղավաղված լինել նախքան Ն. Դամասկոսցու աշխատություն մուտք գործելը: Ե՞րբ և ինչպե՞ս կարող էր տեղի ունենալ նման աղավաղումը (եթե այն եղել է):

Այն հանգամանքը, որ փրկարար լեռան տեղը կողմնորոշվում է Սինիաս երկրի օգնությամբ, հուշում է, որ Դամասկոսցու նախնական սկզբնաղբյուրը պետք է գրված լինի Ք.ա. 6-րդ դարասկզբից ոչ ուշ: Սինիաս (Միննի/Մանա) թագավորությունը դադարում է գոյություն ունենալուց և մեկընդմիջտ հեռանում պատմության թատերաբեմից՝ վերջին անգամ ինչվելով Ք.ա. 6-րդ դարի սկզբին (Երեմիա, 51, 27): Դա նշանակում է, որ մեզ հետաքրքրող սկզբնաղբյուրն, ամենայն հավանականությամբ, եղել է սեպագիր (նման ենթադրության հիմք է տալիս մաս ջրիեղեղի մասին գրի առնված առաջավորասիական բնագրերի սեպագիր լինելը):

Ինչպե՞ս պետք է գրվեր մեզ հետաքրքրող լեռնանունը սեպագրության օրինաչափությունների համաձայն: Հնարավոր էին գրության առավել հավանական *Bar-is*, *Ba-ri-is*, *Ba-ar-is* և այլ տարբերակներ (նկ. 7), որոնցից ամենանպատակահարմարը և՛ տեղի տնտեսման (համառոտության), և՛ հրնշյուսների անհարկի կրկնություն չառաջացնելու, և՛ նշանների պարզության առումով *Bar-is* երկվանկ (նկ. 7ա) ձևն էր: Այս պարզաբանումից հետո նկատելի է դառնում վերոենթադրյալ հնարավոր աղավաղումը: Բանն այն է, որ սեպագրերում լայն տարածում ունեն թագմանշանակությունը և *bar* վանկն ընթերցվում էր մաս *mas*, *maš*, *par*¹: Ի դեպ, հենց դա է պատճառը, որ այսօր չգիտենք, թե ինչպես է հնչել Վանի թագավորության (Բիայնիլի, Ուրարտու) գերագույն աստված Խալդիլի տիկնոջ ասորեստանյան անվանումը՝ *Bag-bar-tu*, *Bag-mas/š-tu*, թե՞ *Bag-par-tu*, կամ ինչպես է հնչել Ուր(ու)ատրի միավորման ութ երկրներից մեկի անունը՝ *Bar-gun*, *Par-gun*, *Maš-gun*, թե՞ *Mas-gun*: Սեպագրից հունարենի թարգմանվելուց, եթե դպիրը չգիտեր լեռան ճշգրիտ անունը, կարող էր տեղի ունենալ վրիպակ, որի հետևանքով լեռնանունը հունարեն թարգմանության մեջ տեղ կզտներ ընթերցման ցանկացած այլ տարբերակով: Մի կողմից Դամասկոսցու երկում տապանակիր «խոշոր լեռան» ներկայանալով «Սինիաս երկրից վերև», այսինքն՝ Ուրմիլ լճի ավազանից հյուսիս (ինչը համապատասխանում է Մեծ Մասիսին), մյուս կողմից նույն սեպանշանների ինչպես *Bar-is*, այնպես էլ *Mas-is* ընթերցման հնարավորությունը, և երրորդ կողմից էլ Մեծ Մասիսի տապանակիր լեռ լինելը հայկական ավանդության մեջ թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ նախնական սեպագիր սկզբնաղբյուրում լեռնանունը եղել է *Mas-is*²: Իսկ դա նշանակում է, որ ջրիեղեղի մասին հայկական ավանդությունը գոյություն է ունեցել Ք.ա. 6-րդ դարասկզբից առաջ, հայտնի է եղել Հայաստանի սահմաններից դուրս և գրի առնվել սե-

¹Labat, 1988, p. 68-71; Borger, 1978, S. 75-76; Липин, 1957, с. 14.

²Լեռնանվան գրության *Mas-is* ձևը ամենանպատակահարմարն է բոլոր հնարավոր տարբերակներից (տես նկ. 8):

պագիր դպրության կենտրոններից մեկում¹ : Հետագայում, հավանաբար հելլենիստական դարաշրջանում, ավանդությունը սեպագիր սկզբնաղբյուրից թարգմանվել է հունարենի, որի ընթացքում էլ նույնիմաստ սեպանշանների խումբը *Masis* ընթերցման փոխարեն տեղ է գտել *Baris* տարբերակով : Նիկողայոս Դամասկոսցու օգտագործած աղբյուրում լեռնանունն արդեն պետք է լիներ աղավաղված և այդ տեսքով էլ մուտք գործեր նրա «Ընդհանուր պատմության» մեջ :

Որ ջրհեղեղի մասին հայկական ավանդությունը չի ստեղծվել Աստվածաշնչի քարոզության հետևանքով, կարող է վկայվել այլ փաստով ևս : Հովսեփոս Փլավիոսի հիշյալ երկում պահպանված տեղեկության համաձայն՝ Նոքսը (լմա՝ Նոյը) «իր գերաշատանով դուրս գալով, Աստծուն գոհեր մատուցեց և խնջույք արեց ընտանիքի անդամների հետ : Հայերը մինչ օրս այդ վայրը կոչում են իջնելու տեղ»² ... Առաջին դարում հրեա հեղինակի գրի առած այս գրույցը գրեթե նույնանում է Նախիջևանի՝ որպես Նոյի առաջին իջևանի մասին հայկական ավանդությանը³ :

ա) 𐎠 𐎡 𐎢

Bar - is

բ) 𐎠𐎡𐎢 𐎠𐎡𐎢 𐎢

Ba - ri - is

գ) 𐎠𐎡𐎢 𐎠𐎡𐎢𐎢 𐎢

Ba - ar - is

դ) 𐎠𐎡𐎢 𐎠𐎡𐎢 𐎢

Ba - ar - is

ա) 𐎠 𐎡 𐎢

Mas - is

բ) 𐎠𐎡𐎢 𐎠𐎡𐎢 𐎢

Ma - si - is

գ) 𐎠𐎡𐎢 𐎠𐎡𐎢 𐎢

Ma - as - is

դ) 𐎠𐎡𐎢 𐎠𐎡𐎢 𐎢

Ma - as - is

Նկար 7

Նկար 8

Ամփոփելով այս համառոտ հաղորդումը՝ տեսնում ենք, որ Նիկողայոս Դամասկոսցու «Ընդհանուր պատմության» մեջ տապանակիր լեռան անունն աղավաղված է, և սեպագրագիտական քննությամբ հանրավոր է դառնում վերականգնել նախնական ճիշտ տեսքը՝ *Masis* : Դրա շնորհիվ պարզաբանվում է, որ ջրհեղեղի մասին հայկական ավանդությունը (որում Մեծ Մասիսն է տապանակիր լեռը) չի ստեղծվել Հայաստանում քրիստո-

¹Մենք սա համարում ենք «Մասիս» լեռնանվան վաղագույն հիշատակությունը, քանի որ Մասիս լեռնաշղթան Ալեքսանդրի վեպում (գրի առնված Ք.ա. 240 թ.) և Մաշու լեռները «Գիլգամեշ» էպոսում վերաբերել են ոչ թե Մեծ Մասիսին, այլ Հայաստանի հարավը եզերող Մասիոս / Մասիոն լեռներին (տե՛ս էջ 13, ծնթ. 1) :

²Հովսեփոս Փլավիոս, Հրեական հնախոսություն, էջ 54 :

³Ղանաճախյան, 1969, էջ 11, 157, 169, 333, 417 :

նեոթյան տարածման հետևանքով, այլ հայտնի է եղել դրանից դարեր ա-
ռաջ և դուրս գալով հայ իրականության սահմաններից՝ Բ.ա. 6-րդ դարա-
սկզբից ոչ ուշ գրի է առնվել սեպագիր դպրության կենտրոններից մեկում:
Հետագայում սեպագրից հունարենի թարգմանվելու ընթացքում տեղի է ու-
նեցել գրագրական վրիպակ, ավանդությունը լեռնանվան աղավաղմամբ
տեղ է գտել Ն. Դամասկոսցու երկում և մեզ հասել Հովսեփոս Փլավիոսի
«Հրեական հմախոսության» էջերում: Բյիստոնյա Հայաստանում տեղի է
ունեցել բնիկ (մախաբրիստոնեական) հայկական և աստվածաշնչյան ա-
վանդագրույցների միաձուլում, որը համեմվելով տեղական բանահյուսու-
թյան դրվագներով՝ ծնունդ է տվել նոր գեղեցկապատում մի ավանդության՝
Վերջինիս համակողմանի (հատկապես ժամանակագրական շերտերի) ու-
սումնասիրությունը մնում է հետազայի խնդիր:

Նոյի և ջրհեղեղի մասին հայկական գրույցները տես Ղանանյան, 1969, էջ 11-
12, 20, 24, 26, 29, 54, 123, 157, 164, 169, 332-336, 414:

- Աբրահամյան Ա., Հովհաննես Խմաստասերի մատենագրությունը, Ե., 1956
- Ալիշան Ղ., Հայաստան յառաջ քան զլինելն Հայաստան, Վենետիկ, 1904
- Ամառյան Հր., Հայերեն արձատական քառարան, հ. I-IV, Ե., 1971-1979
- Անանիա Երիսկացի, Մատենագրություն (թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Գ. Աբրահամյանի և Գ.Բ. Պետրոսյանի), Ե., 1979
- Աստուածաշունչ մատենան Հին եւ Նոր Կտակարանաց, Վենետիկ, 1860 (արևելահայերեն թարգմանությունը՝ Էջմիածին, 1994)
- Ավետիսյան Պ., Բորիսյան Ա., Տրիգլիսի և Եփրատի ակունքներն ըստ Աստվածաշունչի, «Աստվածաշունչական Հայաստան» միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների դրույթներ, Օշական, 1999
- Բորիսյան Ա., Հայաստանյան Տուգրիչ պետությունը Հին Արևելքում, «Գարուն», 1993, 5-6 Գլխամեջ, Հին Արևելքի դյուցազնավեպ (թարգմ. Ն. Մարտիրոսյանի) Ե., 1973
- Գրիգոր Նարեկացի, Տաղեր և գանձեր (աշխատասիր. Ա.Քոչկերյանի), Ե., 1981
- Եսայան Ս.Գ., Նորից «Վիշապ» կորոզիոնի մասին, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1985, N 2
- Եվսեբի Պամփիլեայ Կեսարացոյ Ժամանակականք երկնամանայ, Վենետիկ, 1818
- Երեմյան Ս. Տ., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Ե., 1963
- Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Ե., 1985
- Ինգլիզեան Վ., Հայաստան Սուրբ Գրքի մեջ, Վիեննա, 1947
- Ինքնմեան Ղ., Հնախօսություն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հ. I, Վենետիկ, 1835
- Լաբուրենայ դիսանգիր դպրի Եղեսիոյ Թուրք Աբգարու (յեղյալ յասորոյն ի ձեռն Ս. Թարգմանչաց), Վենետիկ, 1868
- Խալաթյան Գր., Չենոք Գլակ. համեմատական ուսումնասիրություն, Վիեննա, 1893
- Խանգաղյան Է.Վ., Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ.թ.ա. III հազարամյակում, Ե., 1967
- Խաչիկյան Լ., Եղիշեի «Արարածոց մեկնությունը», Ե., 1992
- ՀԱ - «Հանդես Ամսօրեայ», Վիեննա
- ՀԺՊ - Հայ ժողովրդի պատմություն (ԳԱ հրատ.), հ. I, Ե., 1971
- Հեթում Պատմիչ (Պատմություն) թաթարաց (յեղեալ ի լատին օրինակէ ի հայ թարգմ. ի ձեռն հ. Մ. Ազեքեան), Վենետիկ, 1842
- Հմայակյան Ս. Գ., Կուռեա-Կուռա աստվածության պաշտամունքը Հայկական լեռնաշխարհում, «Պատմա-քննասիրական հանդես», 1990, N 1
- ՀՀՇՏԲ - Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախչյան Ստ.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների քառարան, հ. 1-4, Ե., 1986-1998
- Հովհան Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն(աշխատ. Վ.Վարդանյանի), Ե., 1989
- Հովսեփոս Փլավիոս, Ընդդեմ Ապիոնի, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 9, Հին հունական աղբյուրներ, Ա, Ե., 1976
- ՀԱՊ - Հին Արևելքի պոեզիա, Ե., 1982
- Հովսեփոս Փլավիոս, Հրեական հնախոսություն, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 9, Հին հունական աղբյուրներ, Ա, Ե., 1976
- Հանանսյան Ա., Ավանդապատում, Ե., 1969
- Հափանցյան Գր., Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Ե., 1944
- Դուրան (թարգմ. արաբերենից Ա.Ամիրխանյանի), Վառնա, 1909
- Մատթեոսեան Վ., Հնագույն պետությունը Հայաստանում. Արատա: Հեղինակ՝ Արտուկ Մովսիսյան (գրախոսական), «Բազմավեպ», 1993, N 1-4
- Մատթեոսեան Վ., Մեղավոր աղբյուրներու Արման երկիրը, ՀԱ, 1994, N 1-12
- Մատթեոսեան Վ., Մումերական աղբյուրներու Արատա երկիրը եւ Հայկական լեռնաշխարհը, ՀԱ, 1995, N 1-12
- Մարտիրոսյան Հ., Արգոնավորդների արշավանքը և Հայաստանը, «Հայոց պատմության և մշակույթի հարցեր» գիտական մատաչքոյան զեկուցումների հիմնադրույթներ, Ե., 1997

- Մարտիրոսյան Հ., Աշխարհարարման աստվածաշնչյան առասպելի ակունքները և Հայաստանը, «Աստվածաշնչական Հայաստան» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Օշական, 2000 (հրատարակության ընթացքում)
- Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցույ Պատմություն Տիեզերական, Մոսկվա, 1861
- Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն (թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրություններն Ստ. Մախաչյանցի), Ե., 1981
- Մովսիսի Խորենացույ Պատմություն Հայոց (աշխատութեամբ Մ.Աբեղեան և Ս.Յարությունեան), Տիֆլիս, 1913
- Մովսիսյան Ա., Հնագույն պետությունը Հայաստանում, Արատտա, Ե., 1992
- Մովսիսյան Ա., Արմանի-Արմի երկիրն ըստ արադական և էբլայական աղբյուրների (Պատմա-աշխարհագրական ակնարկ), «Հայկազյան հայագիտական հանդես», Պեյրուր, 1993, ԺԳ
- Մովսիսյան Ա., Բարեպաշտ արքաների աշխարհակալությունը, Հայրուրամյա կայսրություն Տիգրան Մեծից առաջ, Ե. 1997
- Նալբանդյան Գ., Դարեհ Վնասպի Բիսերունյան արձանագրությունը, Ե., 1964
- Չամչյանց Մ., Հայոց պատմություն, Խ. Ա., (Վենետիկ, 1785), Ե., 1985
- Պետրոսյան Ա., Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոս ազգաժառանգման խնդիրը, Ե., 1997
- Պետրոսյան Ե., Հայ եկեղեցու պատմություն, մաս Ա, Էջմիածին 1990
- Ջահուկյան Գ.Բ., Հայոց լեզվի պատմություն, Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987
- Սասունցի Դավիթ, Հայկական ժողովրդական էպոս (համահավաք բնագիրը Մ. Աբեղյանի, Գ. Արովի, Ա. Ղանալանյանի, Հ. Օրբելու), Ե., 1939
- Սասունցի Դավիթ (կազմողներ Գր. Գրիգորյան, Ա. Շահումյան, Ա. Բաղդյան), Ե., 1993
- Սրվանձությանց Գ., Երկեր, Խ. 1-2, Ե., 1978-1982
- Վեբեր Ս., Արարատը Սուրբ Գրոց մեջ, Վիեննա, 1901
- Փաստոսի Բիզանդացույ Պատմություն Հայոց (տպագրությունը՝ Զ. Պատկանյանի 1886 թվի հրատարակությունից), Թիֆլիս, 1912
- Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց (թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրություններն Ստ. Մախաչյանցի), Ե., 1968
- Փիլիպոսյան Ա., Քանալյան Հ., Շումերա-արադական տիեզերաստեղծ էնկի-Հայաստանում և հայոց ազգածին Հայկ նահապետի համադրության փորձ, «Հայ ժողովրդական մշակույթ» հանրապետական IX գիտական նստաշրջանի գեկուցումների հիմնադրույթներ, Ե., 1997
- ANET - The Assyrian Near Eastern Texts Related to the Old Testament (ed. By J.B.Pritchard), New Jersey, 1969
- AD - The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago
- Astour M.C., The Date of the Destruction of Palace G at Ebla, "Bibliotheca Mesopotamica", vol. 25, Malibu, 1992
- Barton G.A., The Royal Inscriptions of Sumer and Akkad, New Hawen, 1929
- Berlin A., Enmerkar and Ensuhkešdanna, Philadelphia, 1979
- Berlin A., Ethnopoetry and the Enmerkar epics, "Journal of the American Oriental Society" 1983, vol. 103, 1
- Cohen S., Enmerkar and the Lord of Aratta, Ann Arbor, 1973
- Cornwall P.B., On the Location of Dilmun, "Bulletin of the American School of Oriental Research", N 103, 1946
- van Dijk J., LUGAL UD ME-LAM-bi NIR-GAL: Le Recit epique et didactique des Travaux de Ninurta, du Deluge et de la Nouvelle Creation, 2 vols., Leiden, 1983
- ETCSL - The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature: Composite Text, Translation, Bibliography (Home page in INTERNET. Faculty of Oriental Studies, University of Oxford. Written by E. Robson. Updated on 25.11.2000)
- Finkelstein J.J., Subartu and Subarians in Old Babylonian Sources, JSC, 1955, vol. IX, 1
- Gelb I.J., Hurrians and Subarians, Chicago, 1944
- Hirsch H., Die Inschriften der Konige von Agade, "Archiv fur Orientforschung", 1963, 20, S. 1-82
- Klengel H., Lullubum, "Mitteilungen der Institut fur Orientforschung", 1966, Bd. XI

- Kramer S. N., Enmerkar and the Lord of Aratta. Philadelphia, 1952
- Kramer S. N., From the Tablets of Sumer. Indian Hills, Falcon, 1956
- Kramer S. N., Sumerian Mythology. New York, 1961
- Kramer S.N., The Sumerians, Chicago, 1963(a)
- Kramer S. N., Dilmun: Quest for Paradise. "Antiquity", XXXVII, 1963(b)
- Labat R., Manuel d'Epigraphie akkadienne, Paris, 1988
- Lambert W. G., Nisir or Nimuš, "Revue d'Assyriologie et d'Archeologie Orientale", 1986, vol. LXXX, N 2
- Lehmann-Haupt C.F., Armenien Einst und Jetzt, Berlin-Leipzig, I-II, 1910-1931
- Lehmann-Haupt C.F., Die älteste Kunde über Armenien, ЗУ, 1927, N 11-12
- Lipinski E., El's abode: Mythological traditions related to mount Hermón and to the mountains of Armenia. "Orientalia Lovaniensia Periodica", 1971, N 2
- Lloyd S., The Archaeology of Mesopotamia, London: 1978
- Komoroczy G., Das mythische Goldland Harali im Alten Vorderasien. "Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae", Tomus XXVI (1), 1972
- MM - Myths from Mesopotamia, Creation, The Flood, Gilgamesh and Others (A new translation by St. Dalley). London, 1989
- Schnabel P., Berossos und die babylonisch-hellenistische Literatur, Leipzig-Berlin, 1923
- Sollberger E., Kupper J.-R., Inscriptions Royales Sumeriennes et Akkadiennes, Paris, 1971
- Аветисян Г., Государство Митанни, Е., 1984
- Бартикян Р.М., Ерепки Арсюрди ("сыны солнца") в Армении и Месопотамии и послание армянского католикоса Нерсеса Благодатного, "Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран" (св. в честь Н.В.Ишутевской), М., 1967
- Бернандини М.Т., Древняя жизнь, "Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии" (Материалы I симпозиума - "Кавказ и юго-восточная Европа в эпоху раннего металла"), Тб., 1987
- Гамкрелдзе Т.В., Иवानов Вяч. Вс., Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. 1-2, Тб., 1981
- Бибил Дж., В поисках Дильмуна, М., 1984
- Ландамаси М.А., Клинописные данные об армянах, "Междисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных областей", Е., 1990
- Джаукян Г.Б., Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Е., 1967
- Дьяконов И. М., Ассирио-вавилонские источники по истории Урарту, ВДН, 1951, N 2-4
- Иванов Вяч. Вс., Хеттский язык, "Древние языки Малого Востока" (св. статей), М., 1980
- ИДВ - История Древнего Востока, ч. I, Месопотамия, М., 1983
- Канеца Н. Т., Шумерский героический эпос как исторический источник, ВДН, 1964, N 4
- Кифришян А., Географические воззрения древних шумеров при Патеси Гулса, "Палестинский сборник", вып. 13 (76), Л., 1965
- Комороци Г., Гимн о торговле Тильмуна (Интерпретация в тексте шумерского мифологического эпоса "Энки и Нишурса"), "Древний Восток", 2, Е., 1976
- Крамс С. Н., История начинается в Шумере, М., 1965
- Линни Л.А., Аккадский (вавилонско-ассирийский) язык, вып. I, Л., 1957
- ЛУН - Луна, упавшая с неба. Древняя литература Малой Азии (пер. и коммент. Вяч. Вс. Иванова), М., 1977
- Мифология древнего мира (пер. с англ.), М., 1977
- МНМ - Мифы народов мира, Энциклопедия, т. 1-2, М., 1991-2
- ИДВ - Поэзия и проза Древнего Востока, М., 1973
- Турас Б.А., Классический Восток, т. I, Л., 1924
- Фрезер Дж. Дж., Фольклор и Ветхий Завет, М., 1985
- Шириков О.С., Место армянского языка среди индоевропейских и проблема армянской прародин, «Հայերէն լեզուի արմատները», 1980, N 5
- Шифман Н. Ш., Культура древнего Угарита (XIV-XIII вв.), М., 1987
- ЯОТСС - Я открою тебе сокровенное слово. Литература Вавилонии и Ассирии, М., 1981

[500 ր]

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբան	3
Աստվածների մոտ՝ Հայաստան	4
Արարչագործության կենտրոնը	5
Արևի երկիրը	12
Կաճառն աստվածների	14
Ոսկեքեր երկիրը Հարալի	17
«Աստծո պատկերով ու նմանությամբ»	19
Շումերական դրախտի առեղծվածը	24
Անդրաշխարհը	27
«Երբ ջրհեղեղը սրբեց ամեն բան»	28
Ամառային ու ձմեռային հայրեր. Հայոց երկրի ճանապարհը	32
Երկիրն իմաստության	35
Բարեպաշտ ընտրյալները՝ սուրբ օրինաց երկրում. Հայա աստծո որդիները ...	36
Վերջաբանի փոխարեն	38
Հավելված	
Ա. Հայաստանի հնագույն անվանումները և հայոց ծագումնաբանության խնդիրը	40
Բ. Համաշխարհային ջրհեղեղի մասին հայկական ավանդությունը և «Մասիս» լեռնանվան վաղագույն հիշատակությունը	48
Օգտագործված գրականության և համառոտագրությունների ցանկ	53

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ՍՐԲԱԶԱՆ

ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՄԻԱՅԻ
ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

ՀԱՅ ՀԻՄՆԱՐԱՊ ԳԻՒՄ ԳՐԱԴ.

FL0066812

A II
85879

